

Osmanlı Okullarında Türkçenin Öğretimine Genel Bir Bakış

A General Overview of Turkish Teaching in Ottoman Schools

Eralp Yaşar Azap*

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

* T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
eralpyasarazap@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8113-294X

Başvuru/Submitted:

17 Aralık 2023

Kabul/Accepted:

11 Şubat 2024

DOI: 10.21021/osmed.1405847

Atıf/Citation:

Azap, E. Y. "Osmanlı Okullarında Türkçenin Öğretimine Genel Bir Bakış", Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 20 (2024): 242-265.

Benzerlik / Similarity: 22

Öz

Osmanlı Devleti'nde yüzyıllarca Müslim ve gayrimüslim grupların anadilleri dışında konuştuğu ve yazdığı ama hepsinin ötesinde devletin resmî yazışmalarında kullandığı Türk dili, klasik dönemden itibaren Osmanlı okullarında ve bilhassa Müslümanların devam ettiği eğitim kurumlarında öğretilmekteydi. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkçenin öğretiminde formal ve müfredat temelli bir sisteme geçildi. Bu durumda, eğitimi sistemli ve kurumsal bir çatı altına almaya çalışan Maarif Nezareti ve ona bağlı çalışan müesseseler önemli bir pay sahibiydi. Maarif Nezaretinin tesisiyle eğitimde branşlaşma ve okullaşmanın yaygınlaştırılması ve yetersiz görülen tüm eğitim-öğretim bileşenlerinin de ıslahı gündeme geldi. Bu çalışma, Kanunuesasinin ilanı ile beraber devletin resmî dili ilan edilen Türkçenin; modernleşen Müslüman ve gayrimüslim Osmanlı okullarındaki öğretimi, alanda nasıl öğretmen yetiştirildiği, öğretmenlerin istihdamı, dersin müfredatı ve materyalleri ile öğretimi esnasında düzenli olarak yapılmaya çalışılan teftişlerin ilgili hususlar kapsamındaki pratiklerini ele almaktadır. Çalışmada, başta birincil kaynak hüviyetinde olan Osmanlı arşiv belgeleri olmak üzere, dönemin müfredat ve nizamnameleriyle alanda yapılan çalışmalarını içeren literatürden istifade edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Maarif Nezareti, Eğitim ve Öğretim, Okul.

Abstract

Turkish language, spoken and written by Muslims and non-Muslims in the Ottoman Empire for centuries besides their mother tongue, and used in the state's official correspondence, was taught in Ottoman schools and especially in educational institutions where Muslims attended since classical period. Since the second half of 19th century, a formal and curriculum-based system was introduced in Turkish teaching. The Ministry of Education and its affiliated institutions, trying for bringing education under a systematic and institutional roof, had a significant share in this situation. With the establishment of the Ministry of Education, the expansion of branching and schooling in education and improvement of all inadequate education-training components came up. This study deals with teaching of Turkish, which was declared the official language of the state with the proclamation of Kanunuesasi, in modernized Muslim and non-Muslim Ottoman schools, teachers' training, employment, course curriculum and materials, and practices of regular inspections within the scope of relevant issues. The literature including the curricula and regulations of the period and the studies carried out in the field, especially the Ottoman archive documents, which are the primary sources, will be used in the study.

Keywords: Ottoman Empire, Maarif Nezareti, Ministry of Education, Education and Training, School.

Giriş

19. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin idarî, askerî, iktisadî ve sosyal alanlar başta olmak üzere devletin ihtiyaç duyduğu her alanda reform çabalarının görüldüğü bir dönemi ihtiva etmektedir. “Klasik” olarak tabir edilen ve devletin işleyişinde mekanizmayı sekteye uğrattığı düşünülen her uygulamanın ıslahında, bu yüzyıl önemli bir milat olarak kabul görür. Bu yüzyılın başlangıcında temayüz eden askerî alanda yapılan reformlarla beraber alana destek olacak mahiyetteki her türlü değişim; “ıslahat”, “reform”, “modernizasyon”, “tecdid” gibi kavramlarla ifade edilmektedir.¹ Değişim ihtiyacının süreklilik arz etmesiyle doğru orantılı olarak devlet içerisinde yapılan reformlar, bu ihtiyaca binaen 20. yüzyılda da devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu manada ıslah etmeye çalıştığı alanların başında da eğitim gelmektedir. Zira iyi yetişmiş insan kaynağının devlet aygıtı içerisindeki her alanda en yüksek performansla değerlendirilmesinin yolunun, iyi verilmiş bir eğitimden geçtiği düşünülmektedir.

19. yüzyıl başlamadan evvel Osmanlı Devleti içerisinde daha çok dinî ağırlıklı eğitim veren medreseler ile İstanbul'da Enderun Mektebi, Acemi Oğlanları Mektebi yahut devlete memur yetiştiren birtakım seküler sayılabilecek okullar bulunmaktaydı. Gayrimüslimler hariç tutulursa, Müslüman Osmanlı tebaasının yaygın olarak devam ettiği okullar, mahallelerde yer alan ve bir nevi bugünkü manada ilköğretim düzeyindeki okullarla yüksek derecede eğitim veren medreselerdi.² 20. yüzyılın başlangıcında ve ilk döneminde, bahse konu bu okulların eğitim niteliğinin büyük düşüş göstermeye başladığı, hatta okullarda eğitim veren hocaların okuma yazma dahi bilmedikleri görülmekteydi.³ Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin eğitim alanında reforma ihtiyaç duyması ve okullaşmasının yaygınlaştırılmaya çalışılması da bir açıdan bu sebepleydi.⁴

¹ Bu konuda, 19. yüzyıla gelindiğinde terminolojiye farklı sözcüklerin girdiği göze çarpmaktadır. Eskinin tamamen geçersiz kılınması manasına gelen “ilga”, düzeni yeniden yapılandırma demek olan “tanzim”, devrim ve değişimi karşılamak için kullanılan “takallüb” ve “inkılab” kelimeleri bunlar arasındadır. Bu kelimeler daha ziyade, sosyal ve politik alanlardaki yeniden yapılanmayı çevrelemektedir. Bk. Selçuk Akşin Somel and Seyfi Kenan, “Introduction: The Issue of Transformation within the Ottoman Empire,” *Dimensions of Transformation in the Ottoman Empire from the Late Medieval Age to Modernity: In Memory of Metin Kunt*, ed., Seyfi Kenan and Selçuk Akşin Somel (Leiden/Boston: Brill, 2021), 2.

² Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin* (İstanbul: İletişim Yayınları 2010), 38.

³ Somel, *a.g.e.*, 41.

⁴ Eğitim kurumlarının tam anlamıyla modernleşmesinden önceki sürece dair bazı gözlemlerini yazan Alman şarkiyatçı, diplomat ve aynı zamanda Mekteb-i Mülkiye hocalarından Andreas David Mordtmann, ilkokullarda erkek çocuklara biraz okuma yazma öğretildiğini, dinî eğitim içerisinde yer alan duaların Türkçe anlamı verilmeden tedarik edildiği ve buna ek olarak bu seviyede dört işlem beceresinin aşılarmaya çalışıldığından bahsederek 1846 yılına geldiği Osmanlı topraklarındaki temel eğitimin vaziyetine bir bakış açısı getirmektedir. Bk. Andreas David Mordtmann, *Osmanlı ve Yeni Osmanlılar: Bir Osmanlı'dan Siyasi, Sosyal ve Biyografik Manzaralar*, çev., Gertraude Habermann-Songu (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2023), 136. Keza aynı yıllarda ve I. Meşrutiyet öncesinde, öğrencilerin durumu ve Türkçeyi kullanma becerisi üzerine durumun vahametini anlatan resmî belgeler ve aydınlar bulunmaktaydı. Meclis-i Maarif-i Umumiye tarafından 1847 yılında tanzim edilen mazbatada, çok uzun yıllar okullara devam etseler dahi öğrencilerin hiçbir şey öğrenemediği söylenmekteydi. Sıbyan okullarından medreselere geçen öğrencilerin Türkçe açısından durumunu ise Ziya Paşa, 1868 yılında kaleme aldığı bir yazısında “... ahabdan birine Türkçe bir mektup yazmak iktiza etse şuna buna yalvarırlar...” ifadeleriyle özetlemekteydi. Bk. Cevdet Kırpık, “II. Abdülhamid Döneminde Kayseri İptidai Mektepleri (1876-1908),” *Belleten* 87/308 (2023): 155.

19. yüzyılın başında Sultan III. Selim ve II. Mahmud ile beraber eğitimin devlet genelinde özellikle Müslüman gruplar adına yaygınlaşması yani İstanbul dışında taşrada da tedrisata başlanması, sıbyan okullarının açılmasıyla başlamıştı. Bu doğrultuda merkezden taşraya talimatlar verilerek sıbyan mekteplerinin açılması ve yaygınlaşması yönünde çalışmalar yapıldı. Lakin bu durumun eğitim alanında reform sayılabilecek bir seviyeye ulaşip sistematik bir hâl alması, yüzyılın ikinci yarısına tesadüf edecekti.⁵ Osmanlı Devleti bu kapsamda, eğitim alanındaki her bileşeni organize ederek takip edebilecek kurumlar ihdas etmeyi gerekli gördü. Sultan II. Mahmud henüz hayattayken Mekatib-i Rüşdiye Nezaretini tesis ederek bu hususta önemli bir adım attı.⁶ Akabinde Sultan Abdülmecid, Meclis-i Maarif-i Muvakkat adı altında geçici bir meclis tesis ettirerek sürece katkı sundu.⁷ Osmanlı Devleti'nde eğitimin formel, mevzuat temelli ve uzman öğretmenler kanalıyla yürütülmesini sağlamak amacıyla atılan en önemli adımlardan biri ise şüphesiz 14 Mart 1857 tarihinde Maarif-i Umumiye Nezaretinin teşkil edilmesi oldu. Nezaretin teşkiliyle beraber Harbiye, Bahriye ve Tıbbiye haricinde Osmanlı Devleti'nde bulunan tüm okullar, bu Nezarete bağlandı.⁸ Bu girişim, Osmanlı Devleti'nin eğitim alanında daha sonra yapacağı birçok reformun nüvesini teşkil ederken, devletin eğitim alanında bir politika oluşturmasına da vesile teşkil etti. Nezaretin tesisiyle beraber Türk diliyle eğitim yapılması ve okullarda Türkçe eğitimin yaygınlaştırılması açısından da önemli bir adım atıldı. 3 Mart 1861 tarihli olup Nezaretin vazifelerini içeren vesikada, ikinci ve üçüncü dereceli okullarda öğretim dilinin Türkçe olacağına altı çizilmiş ve öğretmenlerin de bu dili iyi bilmesi gerektiği vurgulanmıştı.⁹ Nitekim bu durumun pratikteki yaygın görünümü de ilerleyen yıllarda kendisini gösterecekti.

1869 yılına gelindiğinde ise Osmanlı Devleti, Maarif-i Umumiye Nizamnamesini yayımlayarak merkezde yer alan ve taşrada açılacak tüm okulları kapsayıcı bir kanunla birleştirmeye çalıştı ve Osmanlı Devleti'nin okullaşma gayretini fazlasıyla artırdı.¹⁰ Nizamnamede ayrıca, taşrada maarif meclisleri teşkil edilmesi gerektiği beyan edilerek sürecin birbirine entegre bir şekilde yürütülmesinin elzem olduğunun altı çizildi.¹¹ 1913 yılına kadar bazı değişiklikler geçirmekle beraber yürürlükte kalan nizamname esas itibarıyla ilkokul eğitiminin tek amacının okuma-

⁵ Mustafa Mesut Özekmekçi, "II. Mahmud Döneminde İstanbul'daki Sıbyan Mektepleri ve Öğrenci Sayıları," *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* LX (2022): 140-141. 19. yüzyılın ilk yarısında, eğitim alanında işlerin çok da yolunda gitmediğini ve bu alanda ciddi bir reforma ihtiyaç duyulduğunu ihsas ettirip tahmin edildiği kadarıyla Sultan II. Mahmud'un teşvikiyle yayımlanan layiha önem arz etmektedir. Dünyevî-pratik bir tedrisatın hayata geçmesi yönünde temayül gösteren ve Meclis-i Umur-ı Nafia tarafından 1839 yılında yayımlanan layiha, mevcut eğitimi şiddetle eleştirmektedir. Fakat bu eleştirilere rağmen layihanın muhtevasının dinî/muhafazakâr bir koldan beslendiğini söylemek de gerekir. Bk. Somel, a.g.m., 51; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi 1773-1923* (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991), 41-42; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021), 181-182. XIX. yüzyılın ilk yarısında bu okulların ıslah edilmesiyle alakalı muhtelif yıllarda reform denemeleri yapıldığı hususunda bk. Mefail Hızlı, "Osmanlılarda İlköğretimin Tarihi," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 6/12 (2008): 88

⁶ Somel, a.g.e., 60.

⁷ Ayşegül Altınova, "Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri" (doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2010), 29.

⁸ Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 62; Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993), 248.

⁹ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 17.

¹⁰ Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*, çev., Pelin Sıral (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 121-122.

¹¹ Somel, a.g.e., 118-119.

yazmadan ibaret olmasını engelliyor, eğitimcileri hukukî ve idarî statü kazandıran bir hâle getiriyor, vilayetlerde devlet okullarını yaygınlaştırıyor, eğitimle alakalı teşkilatlanmanın önünü açıyor ve müfredat temelli bir eğitim sistemini yaygınlaştırmaya çalışarak Osmanlı maarifinde yeni bir dönemin önünü açıyordu.¹² Türk dili açısından bu nizamnamenin ayrı bir yeri de vardı. Medrese dışındaki okullarda Türkçenin öğretim dili olarak benimseneceğine dönük, nizamnamede önemli bir adım atılmaktaydı. Buna gerekçe olarak da bir milletin terakkisindeki yüksek ivmenin, kendi dilinde eğitim öğretim yapmasıyla mümkün olabileceği belirtilmekteydi.¹³ Nizamnamede genel olarak yürütülen politika aynı yıl, Meclis-i Kebir-i Maarifin teşkil edilmesiyle beraber sistematik bir hâle getirilmeye çalışıldı. Nizamnamenin pratiğine zemin oluşturan Meclis-i Kebir-i Maarif; merkez ve taşrada tedrisatta kullanılacak neşriyat, öğretmenlerin seçimi, tayini, bütçe tespiti başta olmak eğitim alanında bir denetim mekanizması oluyor ve Türkçenin gelişip yaygınlaştırılmasında da resmî bir rol üstleniyordu.¹⁴

Teşkilat olarak modernize edilmiş bir eğitime hazırlanan Osmanlı Devleti, bu eğitimi verebileceği öğretmenleri yetiştirecek müesseseleri de kurmaya gayret etti. Bu manada ilk sayılacak kurumların başında, 1848 yılında açılan ve yeni tarzda öğretmen yetiştirmeyi hedef edinen okul, başkentte İstanbul Darümuallimini adı altında kuruldu.¹⁵ Meşhur devlet adamı Ahmed Cevdet Paşa, okulun müdürü olarak tayin edildi. Cevdet Paşa, okula alınacak talebeler, eğitim süreleri, okulda verilecek dersler, sınav sistemi ve mezunların istihdamı başta olmak üzere mufassal bir nizamname hazırlayarak yapının müesseseseleşmesine katkı sunmaya çalıştı.¹⁶ İlk mezunlarını 1854-1855 eğitim-öğretim döneminde veren bu okulun ardından 1868 yılında Darümuallimin-i Sıbyan açıldı.¹⁷

¹² Somel, *a.g.e.*, 122-123. Nizamname, yüz doksan sekiz maddeden ve beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, mekteplerin kısımları ve bölümleri ele alınmıştır. İkinci bölümde Maarif teşkilatı, üçüncü bölümde mekteplerin imtihan ve diplomaları, dördüncü bölümde muallimler, beşinci ve son bölümde ise Maarif teşkilatının mali yönü ele alınmaktadır. Bu nizamname, Türk eğitim tarihinde müesseseseleşme anlamında kapsamlı bir belge niteliğindedir ve devletin eğitim politikasını resmî bir hüviyete kavuşturan bir durum sergiler. Nizamname, Şura-yı Devlet Maarif Başmuavini Sadullah Paşa'nın önderliğindeki heyet tarafından hazırlanmıştır. Dönemin Maarif Nazırı Safvet Paşa'nın hazırlanmasına büyük ehemmiyet verdiği ve teşvik ettiği bu nizamname, sanıldığı kadar aksine onun bir eseri değil, fikren ve bürokratik olarak destek olduğu bir özellik taşır. Detaylar için bk. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* c. II, ed., Ekmeleddin İhsanoğlu (İstanbul: İrcica, 1998), 315; Hasan Ali Çakmak, *Bâbiâli'de Bir Ömür: Mehmed Esad Safvet Paşa* (İstanbul: Timaş Akademi Tarih, 2023), 108-110.

¹³ Namık Kemal Şahbaz, "Tanzimat (1839-1876), I. Meşrutiyet (1876-1878) ve II. Abdülhamid (1878-1908) Dönemlerinde Türkçe Öğretiminin Tarihsel Gelişimi," *Başlangıçtan Günümüze Türkçenin Eğitim-Öğretim Tarihi Araştırmaları*, ed., Abdurrahman Güzel (Ankara: Akçağ Yayınları, 2017), 226.

¹⁴ Uğur Ünal, *Meclis-i Kebir-i Maarif 1869-1922* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008), 8-9. Başlangıçta İlmi ve İdare olmak üzere iki daire çatısı altında faaliyet yürüten Meclis-i Kebir-i Maarif, 1872 yılında tek meclis altında birleştirilmiştir. Bu durum temelde, Cumhuriyet dönemine kadar varlığını sürdürmüştür. Meclis çatısı altında; Mekatib-i Aliye, Mekatib-i Rüşdiye, Mekatib-i Sıbyaniye, Telif ve Tercüme ile Matbaalar konumlanmıştır. 1884 yılında Meclis-i Maarif yeniden düzenlenmiş, 1886 yılında ise yabancı okulların denetimini gerçekleştiren Mekatib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliği kurulmuştur. 1892 yılında ise Mekatib-i Aliye Dairesi lağvedilerek yerine Mekatib-i İdadiye Dairesi tesis edilmiştir. Bk. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e)* (İstanbul: Kültür Koleji Yayınları, 1994), 219.

¹⁵ İhsanoğlu, *a.g.e.*, 310.

¹⁶ Kübra Fettahoğlu, *Bir Tanzimat Bürokrati: Ahmed Cevdet Paşa*. (İstanbul: Timaş Akademi Tarih, 2021), 56-57. Cevdet Paşa'nın bürokratik görevleri dışında, özellikle Türkçe alanında da önemli çalışmaları bulunmaktaydı. Konuyla ilgili olarak bk. Nazım Hikmet Polat, "Türkçe'nin Öğretimi ve Ahmet Cevdet Paşa," *Türklük Bilimi Araştırmaları* 13 (2003): 447-454.

¹⁷ İhsanoğlu, *a.g.e.*, 311.

Sonraki yıllarda Darümuallimin içerisinde seviyesi tadil edilen sıbyan bölümüne ek olarak 1891-1892 Darümuallimin-i Aliye faaliyete geçti.¹⁸ Erkek öğretmen adaylarını yetiştiren darümualliminin ardından Osmanlı Devleti, 1870 yılında kadın öğretmen yetiştiren darümuallimatı açarak bu hususta fırsat eşitliğini sağlayacak bir adım attı ve kızların eğitim görmesini sağlamaya çalıştı.¹⁹ Taşrada darümuallimin ve darümuallimat gibi öğretmen okullarının sistemli bir politika olarak devreye girmesi ise 1882 yılından itibaren gerçekleşebildi ve Osmanlı Devleti, toprakları dâhilinde açtığı öğretmen okullarıyla eğitim açığını kapatmaya çalışarak talebeleri de sisteme dahil etmeye gayret etti.²⁰ Darümuallimin ve darümuallimat adı altında faaliyet gösteren öğretmen okulları kendi içerisinde edebiyat ve ulum/fünun şubeleri şeklinde faaliyet göstererek bugünkü lisans düzeyinde sayılmasa da uzmanlık alanlarına göre hazırlanan müfredat çerçevesinde eğitim vermeye çalıştı.²¹ Bu durum, öğretmenlerin atamasında esas kabul edilerek mezuniyetlerinde aldıkları şahadetnamelerinde yazılı derslerden sınava tabi tutulmalarına ve tayin edilmelerine vesile teşkil etti.

Bu çalışma, eğitimde modernleşmenin ivme kazandığı dönemde, Müslim ve gayrimüslim öğrencilerin devam ettiği yüksek derecede eğitim veren okullar dışındaki okullarda Türk dili dersinin icrası, hususen Müslümanların devam ettiği okullardaki ders materyalleri, öğretmenlerin yetişmesi, teftişi ve tayininde kendilerinde aranan nitelikler ile gayrimüslimlerin devam ettiği okullardaki Türkçenin öğretimi meselelerindeki uygulama pratiklerine odaklanmaktadır. Çalışmanın muhtevasının zaman aralığı, 1876 yılında ilan edilen kanunuesasiden itibaren II. Meşrutiyetin ilanı sonrasındaki süreci kapsamaktadır. İlgili hususlar, konuya dair literatür ve Osmanlı arşiv belgeleri kullanılmak suretiyle ele alınacaktır.

1. Müslümanların Devam Ettiği Devlet Okullarında Türkçe Öğretimi

Modernleşen eğitim kurumlarına tayin edilen öğretmenlerle birlikte Osmanlı Devleti toprakları genelinde; iptidâî, rüşdî, idadî ve sultanî derecesindeki okulları yaygınlaştırmaya başlamıştı. 19. yüzyılın son çeyreğinde modern okullaşmada kazanılan ivme, çok yüksek seviyede olmasa da yukarıya doğru bir seyir izlemekteydi. Sultan II. Abdülhamid'in saltanat sürecinin başlamasıyla da bu ivme, hızla artış gösterdi. 1876 yılında Kanunuesasinin ilan edilmesiyle Osmanlı Devleti, toprakları dâhilindeki tüm okulların tasarrufunda ve güvencesinde olduğunu bildirdi²² ve devletin resmî dilini Türkçe olarak ilan edip anayasal güvence altına da alarak Türk dilinin öğretiminin hem devlet hem özel statülü okullarda zorunlu, denetimli ve müfredat temelli bir şekilde yaygınlaşmasında büyük pay sahibi oldu.²³ Müslüman Osmanlı tebaasının devam ettiği devlet

¹⁸ Somel, *a.g.e.*, 170.

¹⁹ İhsanoğlu, *a.g.e.*, 313.

²⁰ Somel, *a.g.e.*, 171.

²¹ Somel, *a.g.e.*, 169.

²² Bu durum, Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan gayrimüslim tebaaya ve yabancılara verilen bir teminat ile güven tesisi olarak da değerlendirilebilir. Konuyla alakalı Kanunuesasinin on altıncı maddesi şu şekildedir: “*Bi'l-cümle mektebler devletin taht-ı nezaretindedir tebea-i Osmaniye'nin terbiyesi bir siyak-ı ittihad ve intizam üzre olmak için iktiza iden esbaba teşebbüs olunacak ve milel-i muhtelifenin umur-ı itikadîyelerine müteallik olan usul-ı talimiyeye haleb getirilmeyecektir*”. Bk. *Hatt-ı Hümayun ve Kanun-ı Esasi*, (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1293), 5.

²³ Kanunuesasinin on sekizinci maddesinde devletin resmî dilinin Türkçe olduğu, “*tebea-i Osmaniye'nin hidemat-ı devlette istihdam olunmak için devletin lisan-ı resmisi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır*” ifadeleriyle beyan edilmişti. Bk. *Hatt-ı Hümayun ve Kanun-ı Esasi*, 5. Osmanlı Devleti, bu meseleyi ciddiye alıp zaman zaman denetim mekanizmasını

okullarında Türkçe dersi; “Lisan-ı Osmanî”, “Lisan-ı Türkî”, “Türkçe” ifadeleriyle tanımlanmaktaydı.²⁴ Osmanlı Devleti, resmî dili Türkçenin öğretiminde bir dilin dört temel becerisi arasında yer alan “yazma” becerisi üzerinde de durarak, “Sülüs”, “Rika”, “Hüsnuhat” ve “Yazı” alanlarında okullara öğretmen tayin etmekteydi.²⁵ Keza Osmanlı Devleti Maarif Nezareti kanalıyla okuma, yazma, imla ve gramer alanında da müfredat hazırlatarak Türkçenin tam ve doğru bir şekilde kullanılması için gayret göstermekteydi.²⁶

Coğrafi sınırlarının genişliği düşünüldüğünde, farklı diller konuşan büyük bir nüfusa sahip Osmanlı Devleti’nin; resmî dili Türkçenin okullarda okutulmasını sağlaması ve buna vesile olacak okulları tesis edip ilgili bölgelere alanla alakalı öğretmen tayin edebilmesi önemli bir meseleydi. Ekseriyetle darümuallimin ve darümuallimatlardan mezun olup sınava tabi tutulduktan sonra Türkçe dersi vermeye hak kazanan öğretmenlerin durumuna geçmeden evvel²⁷, alanla ilgili öğretmen açığı ve Türkçe dersinin zorunlu tutulması üzerine Osmanlı Devleti’nin attığı adımlar hakkında bir değerlendirme yapmak gerekir. Zira Osmanlı Devleti, Türkçenin bir açıdan nüfusunu bir arada tutabilecek birleştirici araç olduğuna da inanarak, coğrafyası dâhilindeki her yere hem Türkçe öğretmeni atamaya çalışmış hem de tedrisatı Türkçe yapmak için kanunî zorunluluklar getirmiştir.²⁸ Osmanlı arşivinde yer alan belgelerde, gerek yerelden tayin hususunda yapılan talepler

işletmekteydi. 1878 Berlin Antlaşması’ndan sonra özerk bir statüye kavuşan Bulgaristan Eمارeti dâhilinde Osmanlı Devleti, resmî dairelerde Osmanlı lisanı olan Türkçenin konuşulup konuşulmadığını denetlemekteydi. Bk. Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Bulgaristan (A.}MTZ. (04))*, 101/3. Osmanlı Devleti, Türkçenin haricinde yabancı dil eğitimine de özel bir önem atfetmiş ve bu hususta lisan mektebi dahi açmıştı. Ayrıntılar için bk. Selim Hilmi Özkan, “Osmanlı Devleti’nde Yabancı Dil Eğitimi,” *Turkish Studies* 5, 3 (2010): 1794-1795.

²⁴ BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası Evrakı (BEO), 3162/237130; BOA, Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İaresi (DH. MUI), 38-2/27; BOA, *İrade Hususi (İ. HUS)*, 29/97. Osmanlı devlet adamlarından Cevdet Paşa da Türk dilinin Türkçe yazılmış ilk dilbilgisi kitabı olarak kabul gören “Kavaid-i Osmaniyye” adlı eserinde Türkçe için; “lisan-ı Osmanî”, “lisan-ı Türkî”, “Türkî” ve “Türkçe” ifadelerini kullanmıştır. Bk. Nevzat Özkan, “Ahmet Cevdet Paşa’nın Türk Dili Hakkındaki Görüşleri ve Eserleri,” *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1, 20 (2006): 220, 224.

²⁵ BOA, *Maarif Nezareti Meclis-i Kebir-i Maarif (MF. MKB)*, 73/85; BOA, *Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî (MF. İBT)*, 23/103; BOA, *MF. İBT*, 22/32.

²⁶ BOA, *MF. İBT*, 535/53.

²⁷ Bu okullardan darümuallimin mezunlarının ilk dönemlerde dışarıdan tayinler yüzünden açıkta kalması nedeniyle, 1861 yılında Darümuallimin Nizamnamesine eklenen bir maddeyle rüştiye mekteplerine yapılacak atamalarda önceliğin darümualliminden mezun olanlara verilmesi kararlaştırılmıştır. Bk. Tuğçem Tirfil, *Osmanlı Modernleşme Sürecinde Eğitim Yapısında Değişim ve Dönüşüm: Sultaniler* (İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2022), 100. Uygulamada açık olduğu takdirde dışarıdan tayinlerin de yapıldığı bilinmekle beraber, dilekçeyle atama talep edenlere, ilgili madde gereğince yanıt verildiği görülmüştür. Bk. BOA, *MF. MKB*, 77/36.

²⁸ Tedrisatın Türkçe yapılmasıyla ilgili politikanın kendisini ağırlıklı olarak hissettirdiği dönem, II. Meşrutiyetin ilanından sonra iktidara gelen İttihad ve Terakki yönetiminde fazlasıyla temayüz eder. 1913 yılında çıkarılan Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkatı ile hükümet, ilgili kanunun yirmi altıncı maddesinde mahallî lisanla eğitimin icrasına müsaade ederken Türkçe ile tedrisatı mecburî tutmuştur. Bk. Erhan Kanbolat, “Hazırlanışı ve Uygulanması Açısından Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İlköğretim Programları (1913-1968)” (yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2005), 56. İttihad ve Terakki yönetimi bu uygulamasını, 1913 yılında gerçekleştirdiği kongresinde de destekleyecek kararlara imza atmıştır. Kongrede kabul edilen siyasî programın kırk ikinci maddesinde, Türk dilinde tedrisi mecbur tutacak ibarelere yer vermiştir. Bk. Yasemin Tümer Erdem, “Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey’in II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Politikalarına Katkısı,” *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 32 (2015): 81. Ayrıca bu dönemde müfredat içerisinde, Türk dili ve Türk dili konuşan toplumlar hakkında bilgiler verilmesi de yer almaktadır. Derslerdeki okuma parçaları da “vatan” temasını ön plana çıkaracak şekilde kurgulanmıştır. Bk. Mehmet Öznur Alkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Modernleşme ve Eğitim,” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 6, 12 (2008): 65.

yahut ihtiyaçları²⁹ gerekse de merkez bürokrasinin bu konuda gösterdiği hassasiyet doğrultusunda yapılan atamaları ihtiva eden bilgiler bulunmaktadır. Osmanlı Devleti; Van'dan Kudüs'e³⁰, başkent İstanbul'dan Trablusşam'a kadar birçok yere, Türkçe öğretmesi için öğretmen tayin etmeye çalışmıştır.³¹ Hatta birçok zaman, öğretmenlerin talebi olmaksızın kadro açıp gazetelere ilanlar vererek alandaki boşluğu doldurmaya özel önem atfetmiştir.³² Elbette Türkçenin öğretimi konusunda devleti bu politikayı uygulamaya sevk eden en önemli sebep kanımızca, yukarıda da zikredildiği üzere nüfusun dil vasıtasıyla ittifadının temin edilmek istenmesidir.³³ Bu görüşe dayanak teşkil edecek emareler, Türkçe öğretiminin Müslüman devlet okullarında zorunlu tutulması yahut çoğunluğu Türk olan bölgelerde Türkçe eğitim verilmesine dönük adımlarda gizlidir.³⁴ Örneğin Osmanlı Devleti, Balkanlarda yer alan Manastır ve Kosova'da, Osmanlı lisanı Türkçenin zor olduğunu düşünen ve Arap harfleri dışında harfler kullanarak bir lisan ihdasına girişen vatandaşlarının tutumları karşısında, Türkçe dersinin tahsilinin daha da kolaylaştırılması için yenilikler yapılması fikrini ortaya atmıştır.³⁵ Bu politikayı destekleyecek diğer adımlarında devlet; devlet okullarına kayıt için Türkçe bilme şartı³⁶, Arapların yaşadığı coğrafyalarda Türkçenin öğretimine özen gösterme³⁷, çoğunluğu Türk olan coğrafyalarda Türkçe eğitimi kesinlikle zorunlu tutma gibi politikalarla süreci yürütmeye çalışmıştır.³⁸

²⁹ BOA, MF. İBT, 558/75.

³⁰ BOA, BEO, 3078/230816; BOA, BEO, 3162/237130; BOA, MF. İBT, 309/40.

³¹ BOA, MF. İBT, 325/37; BOA, Maarif Nezareti İstanbul Maarif Müdüriyeti (MF. İMF), 10/77.

³² BOA, MF. MKB, 13/26.

³³ Bu hususta eğitimin, Sultan II. Abdülhamid döneminde ideolojik bir vasıta olarak telakki edilmesi söz konusudur. Osmanlı Devleti Tanzimat döneminde, toprakları dâhilinde yaşayan farklı unsurları "Osmanlılık" ideolojisi altında toplamaya çalışırken, Sultan II. Abdülhamid döneminde bu duruma bir açıdan eğitim aracılığıyla "İslamcılık" kimliği de ilave edilmeye çalışılmıştır. Bk. Mustafa Gündüz, *Osmanlı Eğitim Mirası: Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2013), 80.

³⁴ BOA, MF. İBT, 457/35.

³⁵ BOA, Dahiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT), 2527/73.

³⁶ BOA, Maarif Nezareti Tedrisat-ı Aliye Dairesi (MF. ALY), 86/56; BOA, MF. İMF, 43/79.

³⁷ Bir dönem Suriye Vilayeti Umum Meclisi, durumu farklı bir boyuta tahvil ederek Arapçanın da hükümet işlerinde Türkçe gibi resmî dil olarak kullanılmasını dahi teklif etmiştir. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin ilgili coğrafyada attığı adımlar, buna mâni olacak minvalde olmuştur. Bk. Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* c. 3 (İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1941), 1071.

³⁸ Arap nüfusunun yoğunlukta yaşadığı bölgelerde Osmanlı Devleti'nin Türk dilinde tedrisat konusunda Suriye ve Bağdat ile yaptığı yazışmalar önem arz etmektedir. Suriye vilayeti dâhilinde bulunup farklı derecelerde eğitim veren okullarda Osmanlı Devleti, sadece Arapça değil Türkçe ile de eğitimin zorunlu tutulması konusunda adımlar atmıştır. Keza Bağdat'ta bulunan okullarda Türkçe bilmeyen öğretmenlere tayin hakkı tanınmayacağı, orada kanunen tedrisatin Türkçe yapılması gerektiği ilgili maarif müdürlüğü bilgilendirilmiştir. Bk. BOA, BEO, 4178/313349; BOA, MF. İBT, 266/62. Bu konudaki önemli bir belgede de Zor Mutasarrıfının uygulaması karşısında devletin tavrı yer almaktadır. Halkın Türkçe eğitim istemesine rağmen bu taleplere kulak tıkayan ve Arapça eğitimde direten uygulamaya karşı devlet, Osmanlı Devleti'nin eğitim ve resmî dilinin Türkçe olduğunu hatırlatması ve kendisinin de bu doğrultuda hareket etmesini bildirmesi dikkat çekmektedir. Bk. BOA, MF. İBT, 81/27. Arap aşiretlerine Türkçe öğretmek hususunda, Aşiret Mekteb-i Hümayununun da büyük katkısı olduğu söylenmelidir. Çeşitli coğrafyalardan gelmiş Arap aşiretlerine mensup öğrencilerin eğitim gördüğü ama Maarif Nezaretine bağlı olmayan bu müessesede Türkçe dersinin verilmesi ve bu durumun Libya'daki uygulamaları hakkında bk. Nesimi Yazıcı, "Osmanlı Son Döneminde Libya'da Türk Dilinin Öğretimi Üzerine Bazı Gözlemler," *Belleten* 59, 224 (1995): 121-132.

1869 yılında yayımlanan “Maarif Umumiye Nizamnamesi” ile birlikte öğretmen yetiştirecek okullarda kapsamlı ve yasal bir düzenlenmesinin yapılmasıyla beraber³⁹ başkentte zaten var olan darümuallimin mektebinin, taşrada da yaygınlaştığı ve bunun yanı sıra darümuallimatların da açılmasının sağlanmaya çalışıldığı görülmüştür. Her iki kategori içerisinde seviye seviye sıbyan, ibtidaiye, rüşdiye, idadiye ve âliye olarak zaman içerisinde sınıflandırılan kademelerle öğrenci alımı yapan bu okulların seviyelerini tamamlayanlar, öğretmen olarak tayin edilmeye hak kazanmışlardır. Sultan II. Abdülhamid döneminde, 1882-1885 yılları arasında, öğretmen açığını kapatmak amacıyla “Darülameliyat” kursunun verildiğine tesadüf edilse de⁴⁰ aynı yıllardan itibaren taşrada hızla açılan öğretmen okullarıyla eğitimli bir öğretmen adayı kitlesinin oluşmaya başladığını söylemek gerekir.

Darümuallimin ve darümuallimatlarda yetiştirilen öğretmen adaylarının almış oldukları dersler, okuldan başarıyla mezun olanların daha sonra tayin edilmek üzere yapacakları başvurularında esas kabul edilmiştir. Bu konuda önceki yıllarda talimatnameler yayımlanmakla beraber sistemli bir nizamnameyi 1915 yılında Maarif Nezareti kanalıyla yayımlayan Osmanlı Devleti, öğretmen adaylarının eğitim sürecinde kademeler hâlinde göreceklere dersleri, içeriklerini, haftalık saatlerini belirtilen yıldaki nizamnamede beyan etmiştir. Nizamnameye istinaden Türk dilinin öğretimi baz alındığında derslerinin ve içeriklerinin kapsamlı olduğu söylenebilir. Lisan-ı Osmanî başlığı altında ilgili alanda öğretmen adaylarına tüm kademelerde gösterilen dersler arasında: Elifba ve Kıraat, İmla, Yazı, Sarf ve Nahiv, Ezber ve Tahrir dersleri yer almaktadır.⁴¹ Okula devam eden öğretmen adayları, bu derslerden imtihana tabi tutulmuşlar ve ehliyetlerini ispat edenler için bugünkü diploma manasını taşıyan şahadetnameler tanzim edilmiştir. Genel olarak bakıldığında örneğin Darümuallimin-i ibtidaiye kademesinde olan öğrencilerin imtihanlarında, Lisan-ı Osmanî’den düşük not alanların tekrar imtihana tabi tutulmasının da tercih edildiği gözlemlenmiştir.⁴²

Türkçenin çeşitli alanlarında öğretmen olarak istihdam edilmek için darümuallimin ve darümuallimatlardan mezun olan öğretmen adaylarının, Maarif Nezareti tarafından ilan edilen kadrolara müracaat etmeleri yahut doğrudan Nezarete dilekçeyle başvuru yapmaları gerekmektedir. Bu talepler, Maarif Nezaretinin kadrolar bağlamında yaptığı değerlendirmesinden sonra, öğretmenleri ayrı bir sınava tabi tutmalarıyla ilerlemekte, öğretmen adayı sınavda başarılı bulunduğu takdirde tayin işlemi gerçekleşebilmekteydi. Müracaatta bulunan öğretmen adayları arasında zaman zaman, yurt dışında çok iyi eğitim görmüş, Osmanlı vatandaşı muallimlerin hanımları dahi bulunmaktaydı. Mezun olduğu okula bakılmaksızın prosedürü işletmeye çalışan Maarif Nezareti, Oxford Darülfünunundan mezun olan ve Bahriye Çarkçı Mektebi öğretmenlerinden Mahmud Bahir Bey’in hanımı Glavis Hanım’ın öğretmenlik talebinin gerçekleşmesinin, sınava bağlı olduğunu belirtmişti.⁴³ Ehliyetli ve iyi eğitim almış öğretmenler dahi olsalar, Maarif Nezaretinin öğretmen tayini öncesi yaptığı değerlendirme, atanmada ön koşuldu.

³⁹ Somel, *a.g.e.*, 169.

⁴⁰ Somel, *a.g.e.*, 170.

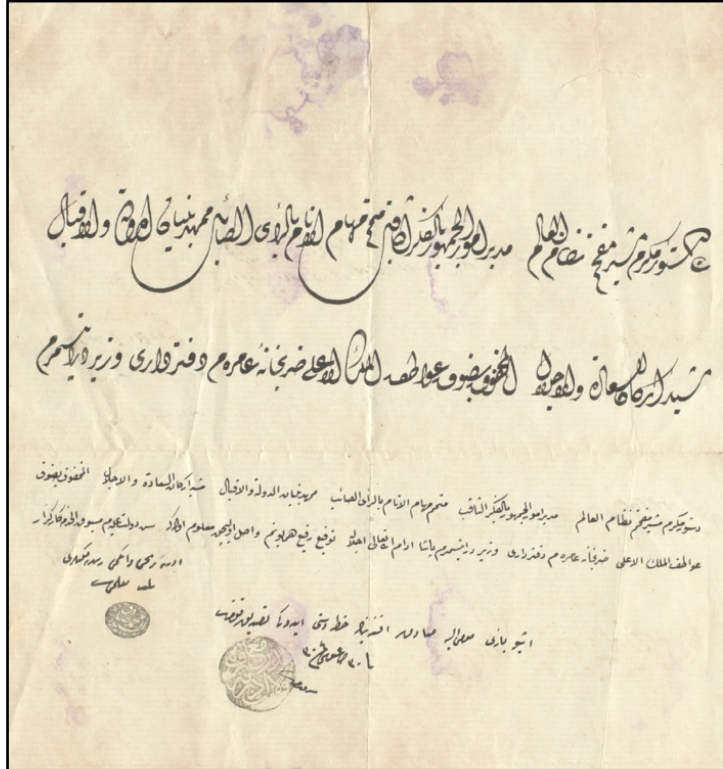
⁴¹ *Darümuallimin ve Darümuallimat Nizamnamesi*, (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1331), s. 11-26. Ulum ve edebiyat sınıfları olarak ayrılan darümualliminlerin edebiyat kısmında; Türkçe, Kitabet ve İnşa, belirli seviyede Arapça ve Farsça eğitimleri de verilmekteydi. Darümuallimin ve darümuallimatlarda kademelerine göre verilen derslerin detayları için bk. Hamza Altın, “II. Abdülhamid ve Meşrutiyet Devirlerinde Öğretmen Yetiştirme Meselesi” (doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2009).

⁴² BOA, *MF. MKB*, 76/15.

⁴³ BOA, *MF. ALY*, 39/40.

Devletin resmî dili Türkçenin öğretiminde hassas davrandığını gördüğümüz Maarif Nezaretinin, özellikle öğrencilere Türkçe yazma beceresi kazandıracak öğretmen adaylarıyla alakalı yaptığı imtihan uygulaması dikkat çekiciydi. Rika, hüsnühat ve sülüs gibi el yazılarının okullarda talimini yaptırmaya talip olan öğretmen adayları, Maarif Nezaretinin yazı imtihanından geçmek zorundaydı. Yazı muallimliğinin icrasını gerçekleştirecek öğretmen adayının ki bu adayların zaman zaman mezuniyeti olmayan kişiler olduğu da görülmekteydi, başvurduğu yazı çeşidinde kendisine ait bir yazı numunesini, Maarif Nezareti'ne vermesi gerekiyordu.⁴⁴ Maarif Nezareti, öğretmen adayının yazısını uygun gördüğü takdirde, atamasını gerçekleştirebilmekte ve memuriyetini onaylamaktaydı.⁴⁵

Resim 1: Edirne Rüştiyesi Sülüs Muallimliğine Tayin Edilen Mehmed Sadık Efendi'nin Onaylanan Hat Numunesi.⁴⁶

⁴⁴ Yazı alanında derse giren öğretmenlerin bu konuda liyakat sahibi olmalarına özen gösterilmekteydi. Zira bu öğretmenler atandıklarında, müfredat gereği öğrencilerine belirli periyotlarla yazı talimi yaptırmak durumundaydı. Bk. BOA, MF. İBT, 8/110.

⁴⁵ Konuyla ilgili Maarif Nezareti'nin tutumu ve öğretmen adaylarının el yazısı örnekleri için bk. BOA, MF. İBT, 118/115; BOA, MF. İBT, 22/32; BOA, MF. İBT, 22/69; BOA, MF. İBT, 23/19; BOA, MF. İBT, 23/103; BOA, MF. İBT, 24/89; BOA, MF. MKB, 107/57; BOA, MF. İBT, 4/94; BOA, MF. İBT, 70/14; BOA, MF. MKT, 19/12; BOA, MF. MKT, 21/95; BOA, MF. MKT, 34/167; BOA, MF. MKT, 42/69; BOA, MF. MKT, 5/117; BOA, MF. MKT, 61/38; BOA, MF. MKT, 62/80; BOA, MF. MKT, 62/140; BOA, MF. MKT, 748/35; BOA, MF. MKB, 73/85. Osmanlı Devleti, sadece Türk dili ve yazı alanında ders verecek öğretmenlerin bu dile vukufiyetini sınamamaktaydı. Diğer branşlarda ders veren öğretmenlerin de Türkçelerinin düzgün olması, ifade yeteneklerinin belirli bir seviyeye ulaşması da önem arz etmekteydi ve aksi durumda öğretmenlerin görevlerine devam edip etmemeleri gerektiğine bu kriterlere göre karar verilmekteydi. Bk. BOA, MF. İBT, 571/51; BOA, MF. İBT, 552/29; BOA, MF. İBT, 65/19.

⁴⁶ BOA, MF. İBT, 22/32.

Maarif Nezareti tarafından imtihanlarda başarılı bulunup göreve başlayan Türkçe ve yazı öğretmenlerinin öğretim faaliyetlerini ne şekilde yerine getirdiği ve getirmesi gerektiği de ayrıca takip edilmekteydi. Nezaret tarafından okullara teftiş için vazifelendirilen müfettişler ve zaman zaman da mümeyyizler⁴⁷, öğretmenlerin ve derslerin durumunu gözlemledikten sonra sonucu, Nezarete tanzim ettikleri bir raporla bildirmekteydi. Raporlarda öne çıkan eksiklikler arasında; Türkçe, imla ve yazı derslerini veren muallimlerin müfredatı tam olarak uygulamayıp ihtiyari olarak dersleri işledikleri ön plana çıkmaktaydı.⁴⁸ Özellikle dilbilgisi ve imla gibi, dilin önemli bileşenlerinin öğretiminde fazlasıyla inisiyatif alan öğretmenler bulunması, müfettişler tarafından tenkit edilmekteydi.⁴⁹ Raporlarda, zaman zaman da okul idaresinin keyfi tavırlarının Türkçe öğretimini sekteye uğrattığına rastlandığı belirtilmekteydi. Müfettişler, bir sınıfa Türkçe dersini verme amacıyla farklı farklı öğretmenlerin derse girmesinin, öğretimin sağlıklı yapılamamasına neden olduğunu ifade etmekteydi.⁵⁰ Keza derslere girerek öğrencilerin durumlarını da gözlemlediğini tahmin ettiğimiz müfettişlerin, bazı okullarda Türkçeye aşina olmayan öğrenciler için özellikle müfredatın harfiyen uygulanmasını salık verdikleri görülmekteydi.⁵¹ Müfettişlerin bir diğer inceleme alanı da derslere ait üç aylık tedrisat ve sınav cetvelleri olmaktadır. Burada gördükleri eksiklikler ve yahut öğrencilerin derslerden aldıkları notların düşüklüğü, onların okul idaresini ilgili hususlarda ikaz etmesine sebep teşkil etmekteydi.⁵² Ayrıca okula devam etmekte ve derslere girmekte keyfi davranan öğretmenler hakkında, idarî cezalar uygulanmasına dair adımlar atılabilmekte ve bu durumun önünün alınması sağlanmaya çalışılmaktaydı.⁵³

Türkçe ve yazı derslerine giren öğretmenlerin göreve başlamadan imtihana tabi tutulmaları ve başladıktan sonra da denetlenmelerinin dışında, bu dersleri veren öğretmenlerin de öğrencilerin durumunu, yıl içerisinde yaptıkları imtihanlarla değerlendirmesi söz konusuydu. Bu değerlendirmeler neticesinde öğrencilerin aldıkları notlar, çizelge hâlinde düzenlenerek⁵⁴ okul

⁴⁷ BOA, MF. İMF, 23/42.

⁴⁸ BOA, MF. İMF, 23/42. Müslümanların devam ettiği inas ve zükura mahsus okullarda kademelerine ve yıllara göre değişmekle birlikte müfredatın temel yapısı benzerlik göstermekteydi. Türkçenin öğretiminde temel alınan dersler: Elifba, kıraat, yazı, kavaid, edebiyat başlıkları altında çeşitlendirilmekteydi. Bk. Mahmud Cevad Bey, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı: XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi*, haz., Taceddin Kayaoğlu (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001), 368-374; Yasemin Tümer Erdem, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 144-148, 152-153; Uğur Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015), 22, 48, 58, 60. Osmanlı Maarif Salnameleri esas alındığında Sultan II. Abdülhamid döneminde ibtidai, rüşdiye ve idadilerde Türkçe öğretimine dayalı derslerin; Türkçe, Elifba, İmla, Kıraat, Sarf-ı Osmanî, Hüsnühat, Kavaid-i Lisan-ı Osmanî, Elifba ve Şifahî Malumat olduğu görülmekteydi. Bk. *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, Matbaa-i Amire, Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye, 1316, s. 191, 338, 357, 393; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, Matbaa-i Amire, Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye, 1317, s. 230, 385, 402, 433; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, Matbaa-i Amire, Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye, 1318, s. 220, 256, 358. Modernleşen eğitim sürecinde kız rüşdiyelerinin eğitim programları dâhilindeki Türkçe öğretimine de değinen çalışma için bk. Badegül Eren Aydınlik, "Osmanlıların Modern Döneminde Kızların Eğitimi: İnas Rüştüyeleri ve Eğitim Programları (1859-1908)" (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2018).

⁴⁹ BOA, MF. İBT, 503/57. Galata Mekteb-i Sultanîsinde gerçekleştirilen Türkçe dersinin teftişine dair ayrıntılı rapor için bk. BOA, MF. ALY, 27/56.

⁵⁰ BOA, MF. İMF, 111/25.

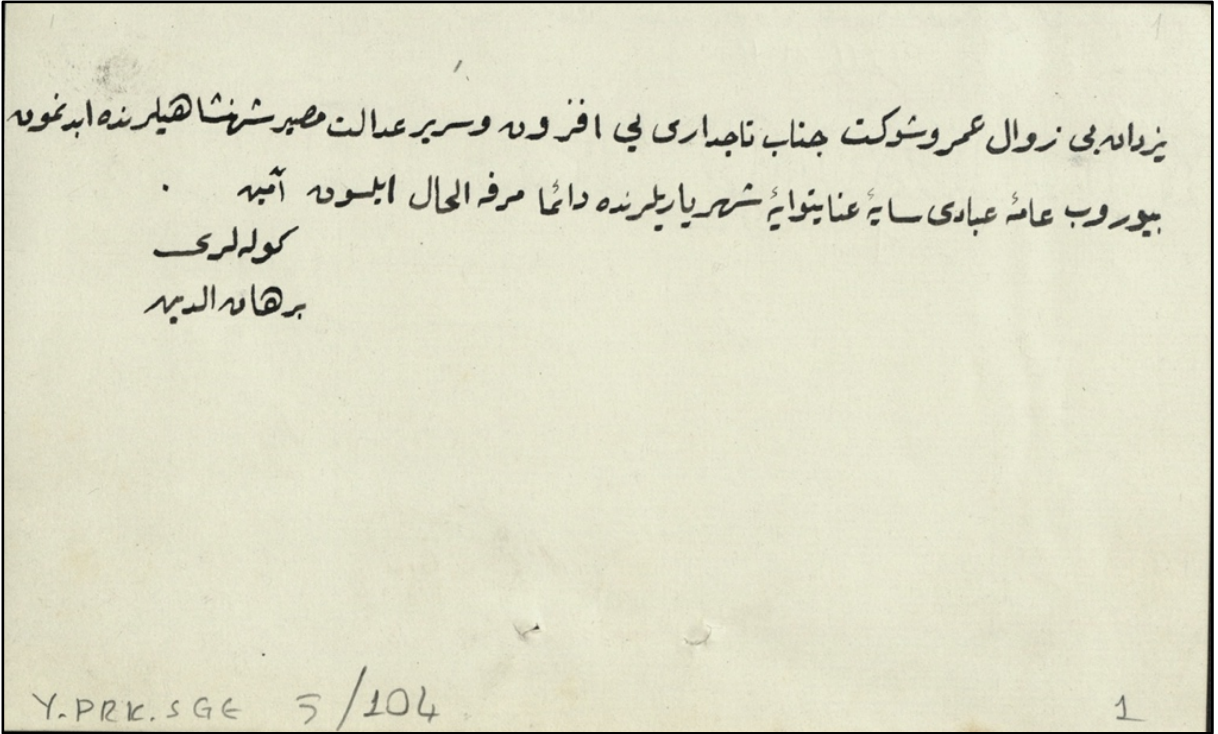
⁵¹ BOA, MF. İMF, 126/9.

⁵² BOA, MF. İMF, 147/80; BOA, MF. İMF, 164/89.

⁵³ BOA, MF. İMF, 31/79.

⁵⁴ BOA, MF. İBT, 307/72.

idaresi tarafından muhafaza edilmekte ve gerek görüldüğü takdirde Nezaret tarafından da incelenmekteydi. Her dersin bağımsız olarak değerlendirildiği öğrencilere ait genel not cetvellerinde, Türkçe dersinden düşük not alanların, diğer derslerdeki performansları iyi olsa da ders birleştirme usulüyle bir üst sınıfa geçmelerine izin verilmemekteydi.⁵⁵ Sınav numuneleri ve not çizelgeleri açısından en dikkat çekici tarihî örneklerden biri de Sultan II. Abdülhamid'in şehzadelerine ait olanlarıydı. Şehzade Mehmed Selim Efendi, Şehzade Mehmed Burhaneddin Efendi, Şehzade Mehmed Abdülkadir Efendi de Türkçe yazı ve okuma alanında dersler almakta ve dersi veren öğretmenler tarafından sınava tabi tutularak imtihan neticeleri ve yazı numuneleri imzalandıktan sonra saklanmaktaydı.⁵⁶

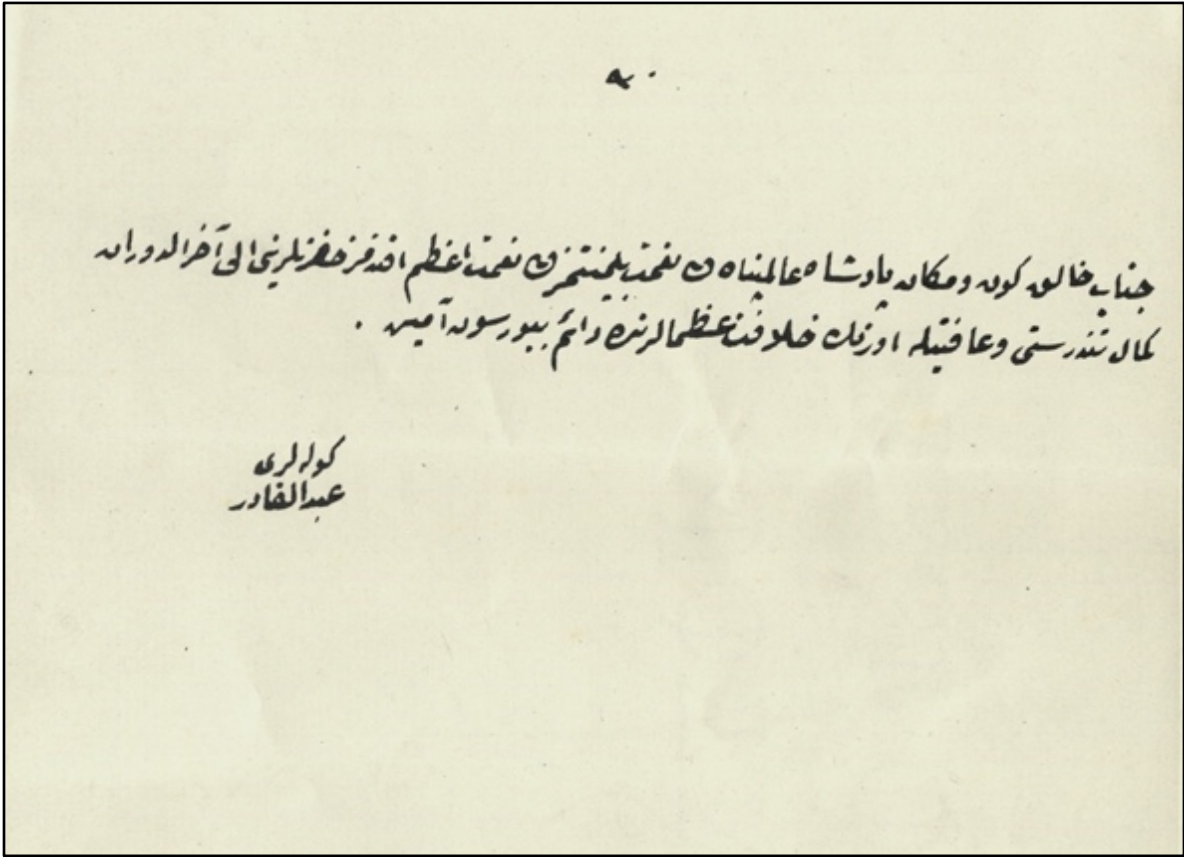

Resim 2: Şehzade Mehmed Burhaneddin Efendi'nin Türkçe Hat Numunesi.⁵⁷

⁵⁵ BOA, *MF. İMF*, 168/46.

⁵⁶ BOA, *Yıldız Mabeyn Erkanı ve Saray Görevlileri Maruzatı (Y. PRK. SGE)*, 5/104-1, 2, 6. Osmanlı Devleti'nin, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren modern okullarda eğitim verdiği vatandaşlarının yanı sıra, şehzadelerinin eğitimine de ayrı bir önem attığı görülmekteydi. Sultan II. Abdülhamid zamanında bu hususta atılan adımlar, ehemmiyet arz etmekteydi. 1879-1880'de doğrudan şehzadelerin eğitimine yönelik olarak açılan "Şehzade İptidaisi" yahut diğer adıyla "Mekteb-i Âli", şehzadelerin formel ve modern bir düzende eğitim almasının başlangıcını teşkil etmekteydi. Şehzadeler ayrıca, kendilerine mahsus olmayan dönemin en güzide eğitim kurumlarından Mekteb-i Sultanîde de eğitim görmekteydi. II. Meşrutiyetten sonra, önceki dönemlere nispetle saray dışına açılan şehzadelerin hayatında bu anlamda önemli okullardan bir diğeri de Harbiye Mektebi olmuştu. Bk. Cevdet Kırpık, "Şehzade Eğitimi Çağdaştırma Teşebbüsleri," *Belleten* 71, 261 (2007): 579, 581, 582. Gelenekten modern sürece şehzadeler özelindeki eğitimin detayları için bk. Cevdet Kırpık, *Osmanlı'da Şehzade Eğitimi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016).

⁵⁷ BOA, *Y. PRK. SGE*, 5/104-1.

Resim 3: Şehzade Mehmed Abdülkadir Efendi'nin Türkçe Hat Numunesi.⁵⁸

Müslümanların devam ettiği Osmanlı okullarında Türkçenin öğretimi açısından önem arz eden diğer mühim mesele, derslerin öğretiminde kullanılacak materyallerinin tespitiydi. Bu materyaller arasında en yaygın olarak kullanılanlar, öğrencileri yetiştirmeye kaynak teşkil edecek ders kitaplarıydı.⁵⁹ İlgili hususta Maarif Nezareti, teşkil ettiği inceleme komisyonları vasıtasıyla ve müfredat dairesinde, okullarda okutulması için telif eser kaleme alan müelliflerin çalışmalarını tahlil etmekte, içerik ve nitelik olarak uygun görülen eserlerin basımının ve okullara dağıtımının yapılması için bir karara varmaktaydı.⁶⁰ Yaptığımız incelemelerin sonuçları çerçevesinde, Osmanlı Maarif sisteminde en fazla ihtiyaç duyulan eserler; elifba kitapları ile dilbilgisi kitaplarıydı. Bunlar arasında yer alan elifba kitabının, Türkçenin öğretiminde başlangıç teşkil etmesi dolayısıyla özellikle maddi durumu olmayan öğrencilere ücretsiz dağıtıldığı görülmekteydi.⁶¹ Okullar, ihtiyaçları dâhilinde bu elifba cüzlerini, Maarif Nezaretinden talep etmekteydi.⁶²

⁵⁸ BOA, Y. PRK. SGE, 5/104-2.

⁵⁹ BOA, MF. İBT, 172/25.

⁶⁰ Konuya ilgili Maarif Nezaretinin vazifeli dairesi, Telif ve Tercüme Müdüriyetiydi. Bk. BOA, MF. İBT, 554/18.

⁶¹ BOA, MF. ALY, 84/62.

⁶² BOA, MF. MKB, 7/58. Okullarda yaygın olarak kullanılan elifba cüzleri, kütüphanelerde ve levazımat dairesinde bulunmaktaydı. Bk. BOA, MF. İBT, 644/1. Fortna, geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerindeki okuma eğitimini ele aldığı çalışmada, Osmanlı elifba kitaplarındaki öğretim yöntemlerine değinmektedir. Yöntem ve muhteva özelinde Servet Safi'nin 1890'larda yazılan "Nev Usül Elifba-yı Osmanî" adlı eserini değerlendiren Fortna, rika yazı

Öğretmenlere Türkçenin öğretiminde kılavuzluk eden bazı kitaplar da Osmanlı Devleti'ndeki tüm okullara gönderildikten sonra, demirbaş defterine kaydedilip muhafaza altına alınmaktaydı. Bu konuda temel kılavuz kitabı, Türkçenin tedris usullerini gösteren risaleydi.⁶³ Ayrıca biraz daha erken dönemde yayımlanan bir eser, dersin nasıl işleneceği ve öğrencilere Türkçe gramer ile elifbanın nasıl öğretileceğini anlatmaktaydı. Meclis-i Kebir-i Maarif üyeliği ve Maarif Nezaretinde okulların denetimindeki en üst merci olan Encümen-i Teftiş ve Muayene teşkilatında başkanlık da yapmış olan Selim Sabit Efendi'nin 1870 yılında yayımlanan "Rehnüma-yı Muallimin: Sıbyan Mekteplerine Mahsus Usul-ı Tedrisiye" adlı eseri, tarzı açısından dikkat çekiciydi. Eserde, öğrencilerin küçük gruplar hâlinde çalıştırılması ve konuların öğretiminde ardışık sıra usulüyle hareket edilmesi, temel bir yöntem olarak benimseniyordu.⁶⁴ Selim Sabit Efendi ayrıca, elifba öğretiminde de etkili olacağını düşündüğü yöntemler tavsiye ediyordu. Kendisi, öğrencilerin gruplara ayrıldıktan sonra levhalara yazılacak harflerin, çubukla işaret edilerek öğrencilerin zihnine tekrar yöntemiyle sokulabileceğini ön görüyordu. Çocuklar, levhalarda yazan harfleri telaffuz etmeli, öğretmenleri de öğrencilere doğru telaffuzu göstermeliydi. Ezberden ziyade kavramaya dayalı bir tarzla yapılabilecek bu öğretimin, alıştırmalarla pekiştirilmesi amaç edinilmekteydi.⁶⁵ Türkçenin öğretiminde kullanılan araç gereçler, harf ve rakamların görsel olarak algısına yardımcı olacak levhalardan oluşmaktaydı.⁶⁶ Öğrencilerin, bu levhalar sayesinde harfleri ve rakamları daha kolay öğrenmesi hedeflenmiş olmalıydı.

Türkçenin temel düzeyde öğretimi açısından Maarif Nezaretinin açtığı müsabakalara telif ettiği eserlerle katılan Ahmed Cevad Bey de "Altın Elifba" ve "Osmanlı Lisanı" adlı eserlerinin kabul edilip okutulması için Maarif Nezaretinden onay almıştı.⁶⁷ Ahmed Cevad Bey aynı zamanda, "Çocuklara Hikâye Anlatmak Sanatı" adlı eserin de müellifiydi ve bu eser, edebî metinler

tipinin öğretilmesinde harflerin birleştirilme stillerinde uygulanan yöntemi detaylarıyla anlatıp, seviye seviye nasıl uygulandığını irdeledikten sonra ilgili yonteme yorumlar getirmektedir. Keza aynı minval üzere değerlendirilen birkaç kitap arasında yer alan 1900 yılında Maarif Nezaretinin taşradaki ilkokullar için hazırladığı "Elifba" kitabı için de Fortna, öğrencileri parçadan bütüne götürecektir hece ve kelime tamamlama sistematüğinde verilen sözcüklerin dinî temelli oluşunu, modernle gelenek arasında sıkışmış bir yöntem olarak algılar. İlgili diğer kitaplardaki öğretim yöntemleri ve değerlendirmeler için bk. Benjamin C. Fortna, *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, çev., Mehmet Beşikçi (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2013), 197-207.

⁶³ BOA, MF. İBT, 591/72; BOA, MF. İBT, 600/60; BOA, MF. İBT, 600/61; BOA, MF. İBT, 600/62-2; BOA, MF. İBT, 600/65-2; BOA, MF. İBT, 600/70-3; BOA, MF. İBT, 601/37; BOA, MF. İBT, 624/13; BOA, MF. İBT, 624/98. II. Meşrutiyetten sonra 1916 yılında basılan bu eserin müellifi, Hüseyin Ragıp Bey'dir. Teorik çerçevesi haricinde eserin, Türkçenin öğretiminde pratiğe dönük bilgiler de verdiği görülmektedir. Esere göre, Türkçe dersinin temel amacı; çocukların fikirlerini mantıksal ve muhakeme dairesinde ifade etmelerine yardımcı olmaktır. Okuma becerisinin çocuklara faydası ve nasıl kazandırılması gerektiği üzerine fikrî tartışmaların da yer aldığı eser, Mehmet Emin Ağar tarafından Latin harflerine aktarılmıştır. Bk. Ahmet Demir, "Tanzimat (1839-1876), I. Meşrutiyet (1876-1878) ve II. Abdülhamid (1878-1908) Dönemlerinde Türkçe Öğretiminin Tarihsel Gelişimi," *Başlangıçtan Günümüze Türkçenin Eğitim-Öğretim Tarihi Araştırmaları*, ed., Abdurrahman Güzel (Ankara: Akçağ Yayınları, 2017), 283-284. İlgili eser ve Türkçenin öğretiminde esas alınan kitaplardaki bilgilerin tahlili için de bk. Mehmet Emin Ağar, "Türkçe Öğretiminin Tarihçesi," *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 1/1 (2004): 1-10.

⁶⁴ Fortna, *Okumayı Öğrenmek*, 195.

⁶⁵ Fortna, *Okumayı Öğrenmek*, 196.

⁶⁶ BOA, MF. İBT, 486/22.

⁶⁷ BOA, MF. İBT, 537/35- 5,6; BOA, MF. İBT, 538/21.

bağlamında çocukların düşünsel gelişimi ve ifade yeteneğini geliştirmesi açısından önem arz etmekteydi.⁶⁸

Türkçenin gramerinin öğretimi açısından okullarda okutulması gereken ve Osmanlı müelliflerin kaleme aldığı eserler de mevcuttu. Bu eserlerin müellifleri, Maarif Nezareti teşkilatı içerisinde olduğu gibi, dışarıdan da olabilmekte ve müelliflerin kaleme aldıkları eserlerin incelenip müfredata eklenmesi için müsabaka yapılmaktaydı. II. Meşrutiyet sonrası bu alanda eser telifinin yaygınlaştığı ve başvuruların fazlalaştığı görülmekteydi. Sayısı hayli fazla olan eserlere bakıldığında; İzmir Maarif Müfettişi Midhat Bey'in kaleme aldığı "Türkçe Muhtasar Sarf ve Nahiv"⁶⁹, Ali Sadi Bey'e ait "Mebani-i Lisan"⁷⁰, Türkçe Öğretmeni Sami Bey'in yazdığı "Usul-i Tedris-i Lisan-ı Türkî"⁷¹, Trablusgarb Mekteb-i İrfan Öğretmeni Adil Efendi'nin telif ettiği "Çocuklara Mahsus Kavaid-i Lisan-ı Osmanî"⁷² ve Mekteb-i Saadet Müdürü Abdülkadir Efendi'nin müellifi olduğu "Kavaid-i Lisan-ı Türkî"⁷³ ile Mekteb-i İdadî Arapça Öğretmeni Abdurrahman Efendi'nin Türkçenin fiillerini ihtiva eden eseri⁷⁴, bunlardan sadece bir kısmıydı.

2. Gayrimüslimlerin Devam Ettiği Okullarda Türkçe Öğretimi

Osmanlı Devleti'nde, klasik dönemden itibaren çoğunlukla gayrimüslimlerin ve yer yer Müslümanların devam ettiği yabancı misyoner okulları yahut Müslüman olmayan tebaaya eğitim veren okullar bulunmaktaydı.⁷⁵ Maarif Nezaretinin teşkilinden sonra, devletin denetim mekanizması dairesine dâhil etmeye çalıştığı bu okulların tamamının teftişi, Maarif Nezaretine bağlı bulunan Mekatib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliği tarafından yapılmaktaydı. Osmanlı Devleti topraklarında eğitim-öğretim faaliyeti yürüten misyoner okullarının sayısının ve faaliyetlerinin 19. yüzyıla birlikte arttığını söylemek gerekir. Bu okullar arasında öne çıkanlar, büyük oranda Amerikalılara ait olanlardır. Amerikalı Mormonların ve Protestan misyonerlerin, Osmanlı Devleti'nin çeşitli coğrafyalarında her kademedede açmaya çalıştığı ve bir kısmı da ruhsatsız faaliyet yürüten bu okullar, büyük çoğunlukla Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlere hitap etmekte ve mezhepsel olarak faaliyet yürütüp onları bu noktada "irşat" etmeye dönük dinî/siyasî propaganda amacı taşımaktadır.⁷⁶ Bunun dışında Fransızların, Almanların ve İngilizlerin de Osmanlı Devleti

⁶⁸ Demir, a.g.m., 288-289. Müslümanlara Türkçenin öğretimi esnasında kullanılan veya potansiyel olarak kullanılabilecek materyallere eleştirel bir bakış açısıyla bakmak da gerekir. Zira bu materyaller arasında bulunan okuma kitaplarına erişimin kolay olmaması ve bir kısmının muhtevasının karmaşık cümlelerden oluşması, problem teşkil etmektedir. Örneğin; 1881 ila 1882 yıllarında arasında yayımlanan "Çocuklara Kıraat" adlı eserdeki abartılı ifadeler ve bu ifadelerin çocukların zihin dünyasında algılanmasının zorluğu, bunlardan biridir. Bk. Fortna, *Okumayı Öğrenmek*, 193.

⁶⁹ BOA, MF. İBT, 538/29.

⁷⁰ BOA, MF. İBT, 723/56-2.

⁷¹ BOA, MF. MKT, 524/17.

⁷² BOA, MF. MKT, 792/32.

⁷³ BOA, MF. MKT, 986/15.

⁷⁴ BOA, *Meclis-i Vala (MVL)*, 855/86.

⁷⁵ İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990), 12.

⁷⁶ Seçil Karal Akgün, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Mormon Misyonerler* (İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 2014), 75. Bu hususta dönemin Maarif Nazırı Ahmed Zühdi Paşa da benzer kanaatlere sahiptir. 1894 yılında Osmanlı ülkesindeki yabancı okulların durumuyla alakalı olarak kaleme aldığı raporunda; misyonların yürüttükleri eğitim faaliyetlerini, Osmanlı tebaası gayrimüslimlere dönük ama devletin aleyhinde bir hareket olarak ele almaktadır. Bu aleyhteki hareketin önünü almak için öneriler de sunmaya çalışırken Paşa, eğitim sistemi içerisindeki büyük boşlukları

sınırları içerisinde açtığı birçok okul bulunmaktadır.⁷⁷ Bunların büyük bir kısmı da Osmanlı Devleti içerisindeki etnik ve dinî gruplara yönelik mezhepsel/siyasî propaganda faaliyetleri yürütmüşlerdir.⁷⁸ Müfredat, personel ve eğitim-öğretim faaliyetleri bağlamında bu okulların denetimi yapılmaya çalışılsa da bunun Maarif Nezaretine bağlı bulunan Müslüman devlet okullarıyla benzerlik gösterdiğini söylemek hayli zordur. Zira, bu okullarda okutulan derslerin içerikleri, saatleri ve eğitim verenlerin kimler olduğu gibi hususların tespitiyle icrası, Osmanlı Devleti'nin her zaman doğrudan müdahale edemediği konular arasındadır. Türkçenin bu okullarda öğretimi ve okutulan kitaplarla alakalı olarak literatürde, alanla ilgili çalışma yapanların verdiği bilgilere tesadüf edilmektedir. Bu bilgilere göre örneğin; Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde olup ruhsatlı olduğu için bilgi sahibi olunan yüz otuz üç Fransız okulunda, Türkçe dersinin verildiği görülmektedir. Okul programında bu dersler; Kıraat, Hüsnühat, Sarf-ı Osmanî başlıkları altında gösterilmektedir.⁷⁹ Yine konuyla ilgili literatürde vesikalara atfen verilen malumatta, her kademe mecburi olan Lisan-ı Türkî dersinin günde ikişer saat olmak üzere tedris ettirildiği göze çarpmaktadır.⁸⁰ Bu okullarda okutulan kitaplar bahsinde ise, Osmanlı Devleti'nin denetim ağını bilhassa Sultan II. Abdülhamid döneminde artırdığına rastlanmaktadır. Osmanlı Devleti, 1895 yılında yayımladığı sirkülerle, toprakları dâhilinde bulunan sefaretleme ile misyonlara ve oradan okullara gelecek her türlü basılı materyalin kontrolünü gümrüklerde yapacağını duyurmuştur.⁸¹ Eğitim dili yaygın olarak İngilizce olan Amerikan Board misyonerlerinin açmış olduğu okulların belli kademelerinde de Türkçe derslerinin verildiği görülmüştür.⁸² Board misyonerlerinin en önemli eğitim kurumları arasında yer alan Robert Kolejinde de Osmanlı Maarif Nezaretinin 1915 yılında aldığı karar gereği Türkçe dersleri zorunlu olarak verilmeye başlanmıştır.⁸³ Bu yıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin bu okulda da denetimlerini artırdığı ve Türkçe dersi görmemiş öğrencilerinin şahadetnamelerinin onaylanmamasını istediği müşahede edilmiştir.⁸⁴ Ayrıca Osmanlı Devleti,

ve eksiklikleri de bir nevi itiraf etmektedir. Bk. Atilla Çetin, "Maarif Nazırı Ahmed Zühdi Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkındaki Raporu," *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 10/11 (1982):189, 192-193.

⁷⁷ Özellikle Sultan II. Abdülhamid döneminde faaliyetlerini artıran Fransız misyoner grupları arasında Cizvit ve Kapüsenler ön plana çıkmaktaydı. Bk. Hans Lukas Kieser, *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 264-266.

⁷⁸ Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları* (İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2015), 257.

⁷⁹ Mutlu, a.g.e., 149.

⁸⁰ Haydaroğlu, a.g.e., 68.

⁸¹ Haydaroğlu, a.g.e., 69.

⁸² Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika: Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları* (Ankara: İmge Kitabevi, 2000), 132. Amerikan Board Misyoner teşkilatının Osmanlı sınırları dâhilindeki teşkilatlanması ve muhtelif faaliyetleri hakkındaki ayrıntılar için bk. Gülbadi Alan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015). Yine Amerikan Mormon misyonerlerinin okullaşmaktan ziyade dinî propagandası bağlamında, Türkçenin belirli şartlar dâhilinde ön plana çıktığı durumlar söz konusu olmuştur. Örneğin Mormon misyonerleri, propaganda faaliyetlerindeki etkisini artırmak amacıyla İncil'i, Türkçeye çevirip dağıtarak işe başlamışlardır. Kanunuesasi ile resmî dil ilan edilen Türkçenin yazışmalarda kullanılması gerekmesi dolayısıyla Mormonların ikinci faaliyeti de Türkçeyi öğrenmek olmuştur. Bk. Akgün, a.g.e., 96, 124.

⁸³ BOA, MF. İMF, 166/127. İlgili karar için bk. BOA, MF. İMF, 91/26.

⁸⁴ BOA, MF. İMF, 171/58; BOA, MF. İMF, 178/74.

yabancı özel okullarda genel olarak, görevlendirdiği müfettişler vasıtasıyla Türkçenin öğretimi durumunu sürekli takip etmeye çalışmıştır.⁸⁵

Bu konu başlığında esas malumat verilmeye çalışılacak alan, Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlerin özel olarak kendi cemaatleri için açtıkları okullardaki Türkçenin durumudur. Osmanlı Devleti tebaası olan Ermeniler ama hususen Rumlar ve Musevîler, bu bağlamda değerlendirmeye alınacaktır. Hristiyan okulları dâhilinde olan Rumlar ve Ermenilerin açtıkları okullarda, Sultan II. Abdülhamid döneminin hemen başında Türkçenin öğretilmesi için öğretmen ataması yapılmaya başlandığı, ilk dikkati çeken gelişmelerden biridir. Osmanlı Devleti, bazı gayrimüslim tebaaya ait çocukların, o dönemde Müslümanların devam ettiği rüştiyelerde eğitim görmesini istemediğinden, gayrimüslim tebaaya ait okullara Türkçe öğretimi için öğretmen tayin etmeye başlamıştır.⁸⁶ Lisan-ı Osmanî derslerinin, Sultan II. Abdülhamid döneminin başlarında gayrimüslim tebaaya ait özel okullarda okutulması mecburi olmasa da⁸⁷ 1890 yılından itibaren yapılan yazışmalarda, bu konuda bir mecburiyet kararının alınmaya çalışıldığı göze çarpmaktadır.⁸⁸ Osmanlı Maarif Nezareti bu yılın ardından, vilayetlerle yaptığı yazışmalarda, Türkçe derslerinin ilgili okullarda peyderpey okutulmasına dönük ifadeler kullanmaktadır.⁸⁹ Türkçenin Hristiyan tebaa okullarında öğretilmesinin zorunlu tutulmasına dönük asıl emrin ise, Sultan II. Abdülhamid tarafından 26 Temmuz 1894 tarihinde verildiği bilinmektedir. Gerekeşi dikkat çekici bu emrin dayanağında, Avrupa devletlerinin sadece ülkelerinde değil, işgal ettikleri topraklarda dahi kendi dillerinde eğitimi mecbur tutmaları ve bu sebeple Osmanlı Devleti dâhilinde eğitim faaliyeti yürüten Hristiyan okullarında da resmî dil Türkçenin ciddiyetle öğretilmesi ifadelerinin kullanılması önem arz etmektedir.⁹⁰ Bu kararın ardından Osmanlı Devleti, konuya hazırlıksız yakalanan ve maddi açıdan özellikle köylerde öğretmen istihdam edemeyecek durumda olan Hristiyan okullarına Türkçe öğretmeni bulunmasına yardımcı olmaya çalışmıştır.⁹¹ Okullar üzerindeki denetimlerini de bu doğrultuda sıkılaştıran Maarif Nezareti, Hristiyan okullarında Lisan-ı Türkî dersini verecek olan gayrimüslimlerin, Türkçesinin iyi olmasını istediği görülmektedir.⁹² Rumlar da bu amaç doğrultusunda ve Fener Rum Patrikhanesi aracılığıyla, başta Türkçenin çocuklara mükemmel bir

⁸⁵ Yasemin Tümer Erdem, “Osmanlı Eğitim Sisteminde Teftiş,” *OTAM* 26 (2009): 81.

⁸⁶ BOA, *MF. İBT*, 1/43.

⁸⁷ BOA, *MF. MKT*, 119/14.

⁸⁸ BOA, *MF. MKT*, 118/61.

⁸⁹ BOA, *MF. MKT*, 248/1.

⁹⁰ BOA, *İ. HUS*, 27/1. İlgili kararın Meclis-i Vükela mazbatasında “Mekatib-i Gayrimüslime” ifadeleriyle geçtiği ve ifadeyle birlikte kararın Osmanlı tebaası bulunan tüm gayrimüslimlere teşmil edilebileceği hakkında bk. BOA, *Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)*, 83/2. Osmanlı Devleti’nin, resmî dil haricinde eğitim veren özel okullarda 1915 yılında yayımladığı “Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi” doğrultusunda Türkçe, Osmanlı tarihi ve coğrafya derslerini zorunlu tuttuğu hakkında bk. BOA, *MF. İMF*, 91/26. Bu talimatnamede yer alan hükümleri yerine getirmeyen Rum inas mekteplerine ikazda bulunduğu hakkında ise bk. BOA, *MF. İMF*, 91/32. Keza Taksim Rum Lisesinde ilgili talimatnamenin uygulanıp uygulanmadığı hakkında yapılacak teftişle alakalı da bk. BOA, *MF. İMF*, 93/86.

⁹¹ BOA, *BEO*, 526/39425; BOA, *BEO*, 547/40973.

⁹² BOA, *MF. MKB*, 55/119. Osmanlı Devleti’nin, yüksek derecede eğitim veren Hendese-i Mülkiye ve Mekteb-i Tıbbiye gibi okullara kayıt yaptıran Rum tebaasının Türkçelerinin iyi düzeyde olmaması dolayısıyla, kendilerinin öncelikle Mekteb-i Sultanîde dersleri Türkçe olarak almaları gerektiğini tavsiye ettiği hakkında bk. BOA, *BEO*, 715/53583. Ayrıca Osmanlı Devleti’nin, resmî devlet okullarına kayıt yaptıracak gayrimüslim çocuklara Türkçenin iyi öğretilmesi için okullarda özel sınıflar açılmasını ve bu özel sınıflara öğretmen ataması yapılmasını istediği hakkında ise bk. BOA, *MF. MKB*, 166/48.

şekilde öğretilmesini sağlamak amacıyla Beyoğlu'nda bir dil okulu açmışlardır.⁹³ Ermeni okullarında da denetimlerde bulunan Osmanlı Devleti'nin, bilhassa İstanbul adalarında mevcut okullara Türkçe tedrisata dikkat etmelerine dönük talimatlar verdiği bilinmektedir.⁹⁴

Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin, Türkçe tedrisat bağlamında önem arz eden materyal teminine de katkı sundukları ve telif ettikleri eserlerle cemaatlerine ait okullarda Türkçe öğretimini kolaylaştırdıkları gözlemlenmektedir. Bu konuda Rumlar, daha fazla ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda Rumların, Türkçenin 26 Temmuz 1894 tarihinden itibaren gayrimüslim tebaaya ait özel okullarda mecburî tutulmasıyla birlikte yazdıkları önemle eserler söz konusudur. Osmanlı Maarif Nezaretinin denetimine tabi tutulan bu eserler arasında: Pavli Efendi'nin Türkçe dilbilgisi kitabı⁹⁵, Manastır Rum Jimnas Mektebi Lisan-ı Osmanî Öğretmeni Nikolaki Efendi'nin Türkçe öğretimini kolaylaştırıcı alfabe-yi havi Türkçe/Rumca eseri⁹⁶, Emanuel Metoli'nin "Rum Etfaline Mahsus Lisan-ı Türkî" ve "Ameli ve Nazari Sarf-ı Osmanî" adlı risaleleri⁹⁷, Babıali Caddesi'nde bulunan Tefeyyüz Kütüphanesi'nin sahibi Parsih Efendi'nin "Ameli ve Nazari Talim-i Lisan-ı Osmanî" adlı eseri⁹⁸, Beyoğlu Lisesi Lisan-ı Türkî Öğretmeni Pavlaki Efendi'nin yazdığı "Lisan-ı Türkî" adlı çalışma⁹⁹, Fener Rum Mekteb-i Kebiri Lisan-ı Osmanî Öğretmeni Prodrom Efendi'nin telif ettiği "Usul-i Lisan-ı Osmanî" adlı Rumca eseri¹⁰⁰ temayüz etmektedir. Keza Ermenilerin Türkçe öğretimini kolaylaştırmak üzere tercümeler yapan Andon Efendi'nin de gayretlerinden ötürü nişanla mükafatlandırıldığı görülmektedir.¹⁰¹ Osmanlı Devleti'nin ödüllendirme sistemi dâhilindeki en çarpıcı örnek, Mekatib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliğine bağlı olan okullardaki son sınıf öğrencilerinden Türkçe derslerinde başarılı olanlara mükafat olarak kitap dağıtmasıdır. Maarif Nezareti, Türkçe derslerinde birinci olanları teşvik etmek amacıyla, "Kamus-ı Türkî" ve "Memaliki Şahane Tarih ve Coğrafya Lügati" adlı eserleri öğrencilere hediye olarak vermektedir.¹⁰²

Gayrimüslimler bağlamında Musevîler ise ayrı bir yerde konumlanmaktadır. Sultan II. Abdülhamid döneminde, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Musevîlerin, İspanyolcayı tamamen terk ederek Türkçeyi millî dil olarak kabul etmelerine dönük olarak attıkları adımlar¹⁰³, Türkçenin Musevî okullarında öğretilmesi sürecine de önemli katkılar sunmuştur. Osmanlı Musevîleri, kendi cemaat mensuplarının Türkçe öğrenmesini sağlamak ve bu dilin konuşulmasını daha fazla yaygınlaştırarak okullarda da Türkçe eğitim vermek için, İstanbul Hahambaşı Kaymakamlığının girişimleriyle 1900 yılında "Ta'mim-i Lisan-ı Osmanî Komisyonu" adıyla daha sonra cemiyete

⁹³ BOA, *BEO*, 2434/182490.

⁹⁴ BOA, *MF. İMF*, 165/119.

⁹⁵ BOA, *BEO*, 261/19540; Osmanlı Devleti, Rumların bu konudaki gayretini karşılıksız bırakmayarak onları bu hususta teşvik etmek amacıyla madalya vermiştir. Pavli Efendi'nin madalyayla taltifi hakkında bk. BOA, *BEO*, 296/22183.

⁹⁶ BOA, *MF. MKT*, 122/116.

⁹⁷ BOA, *MF. MKT*, 919/2.

⁹⁸ BOA, *MF. MKT*, 1060/46.

⁹⁹ BOA, *MF. MKT*, 921/41.

¹⁰⁰ BOA, *MF. MKT*, 953/38.

¹⁰¹ BOA, *İrade Dahiliye (İ. DH)*, 1121/87654. İlgili konuda Ermenilerin çabaları için bk. BOA, *MF. İBT*, 517/55.

¹⁰² BOA, *MF. MKB*, 156/40.

¹⁰³ Betül Karıcı, "Gayrimüslim Mekteplerinde Osmanlı Türkçesi'nin Öğretimini Yaygınlaştırmak İçin Yapılan Bazı Çalışmalar," *ÇKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 50/Özel (2019): 38.

dönüşecek bir komisyon teşkil etmişlerdir.¹⁰⁴ Bu komisyonun resmî olarak tanınması için başvuruda bulunan Osmanlı Musevîlerinin girişimini ilgili makamlar, millî menfaatlere uygun bulduklarını ifade etmişlerdir.¹⁰⁵ Akabinde Sultan II. Abdülhamid'e arz edilen komisyonun faaliyetlerine izin talebi onun da onayından geçmiş¹⁰⁶ ve komisyon, resmî bir statü kazanmıştır.¹⁰⁷ Bu statüden sonra komisyon, faaliyetlerini yürütürken maddî açıdan zorlanmamak amacıyla piyango çekilişleriyle gelir temin etmek için, Osmanlı Devleti nezdinde teşebbüslerde de bulunmuştur.¹⁰⁸

Osmanlı Musevîlerinin akabindeki süreçte, nüfus olarak İstanbul'dan sonra hayli yoğun olduğu İzmir'de de bu çatı altında teşkilatlanmak için izin talep ettiği görülmüştür.¹⁰⁹ Teşkilatlanma, ilerleyen yıllarda okullaşmaya dönüşmüş ve cemiyet hâlini alan komisyon¹¹⁰, Bursa'da "Tamim-i Lisan-ı Osmanî Musevî Mektebi" adıyla bir de okul açmıştır. İptidai düzeyde olduğu anlaşılan okulun eğitim müfredatı incelendiğinde derslerin; Kıraat-ı Elifba, İmla ve Yazı, Hüsnühat, Sarf-ı Osmanî ve Kitabetten oluşup Türkçe ağırlıklı olduğu tespit edilmiştir.¹¹¹

Osmanlı topraklarında yaşayan Musevîlerin kendi cemaatlerine ait diğer okullarda da Türkçe öğrenimine özel önem verdikleri müşahede edilmektedir. Özellikle İstanbul Haydarpaşa ve Kadıköy'de bulunup kızlara mahsus okullarda Türkçe öğretmeni istihdamı için Hahambaşılık tarafından talepler iletildiği göze çarpmaktadır.¹¹² Keza aynı hassasiyet, Osmanlı Musevîlerinin önemli eğitim kurumu Alyans İsrailit Zukur ve İnas okulları için de geçerlidir.¹¹³ Musevîler tüm bu okullarda, Türkçe dersinde öğrencilerin iyi bir öğrenim süreci geçirmesi için Maarif Nezareti ile istişare hâlinde olmuş ve öğrenim sürecinde program temelli ve nitelikli öğretmen istihdamında yaşanan sıkıntılarda sorunların halledilmesi için de girişimlerde bulunmuştur.¹¹⁴

¹⁰⁴ BOA, *BEO*, 1479/110871. Osmanlı Musevîleri, bu cemiyeti teşkil etmeden önce, başta Alyans İsrailit Okulu olmak üzere açtıkları birçok okulda cemaate mensup çocukların tahsili için adımlar atmışlardı. Cemaat, Türkçenin öğretiminde mesafe kat etmek amacıyla İstanbul Hasköy'de Şule-i Maarif Mektebini açmıştı. Bk. BOA, *BEO*, 968/72583.

¹⁰⁵ BOA, *BEO*, 1501/112507.

¹⁰⁶ BOA, *MF. MKT*, 593/29. Osmanlı Devleti, Musevîlerin bu teşebbüsünü denetlemek de maksadıyla komisyonun devlet kanalıyla teşkilatlanmasını sağlamaya çalışmıştır. Bk. BOA, *DH. MKT*, 2365/76.

¹⁰⁷ BOA, *DH. MKT*, 2416/38. Resmî bir statü kazanan komisyonun üyeleri arasında, devlet teşkilatında önemli görevler üstlenen Musevîlerin varlığı dikkat çekicidir. Komisyon üyeleri arasında: Rüşumat Emanet-i Celilesi Tercüme Kalemî Müdür Muavini Haronaçızade Jak Efendi, Bahriye Nezaret-i Celilesi Sertercümanı Kaymakam Moiz Bey, Daire-i Celile-i Hariciye Umur-ı Şehbenderi Kalemî Hulefası Yoşi Bey, Maarif Nezaret-i Celilesi Encümen-i Teftiş ve Muayene Azası İshak Efendi, Daire-i Celile-i Hariciye Umur-ı Ticariye Kalemî Hulefası Jak Menâşe Efendi, İstişare Odası Muavini İshak Yoşi Efendi, Bahriye Tabibi Kolağası Viktor Efendi, Musevî Muallim Haham Haim Nahum Efendi, Şark Demiryolları İdaresi Hukuk Müşaviri Jak Samanon Efendi, Mülkiye Tabibi Jak Mandil ve Hahamhane Başkatibi Herkiye Hatem Efendi bulunmaktaydı. Bk. BOA, *İrade Adliye ve Mezahib (İ. AZN)*, 39/35-2; Karcı, a.g.m., 39.

¹⁰⁸ BOA, *BEO*, 1639/122856; BOA, *BEO*, 1660/124482; BOA, *BEO*, 1751/131251.

¹⁰⁹ BOA, *MF. MKT*, 506/54.

¹¹⁰ Cemiyet hâlini alan komisyonun, "Tamim-i Lisan-ı Osmanî Cemiyeti" adı altında Edirne'de de şubesi bulunduğu hakkında bk. BOA, *MF. İBT*, 370/28.

¹¹¹ BOA, *MF. İBT*, 438/38.

¹¹² BOA, *MF. İBT*, 441/10.

¹¹³ BOA, *MF. İBT*, 501/42.

¹¹⁴ BOA, *MF. İBT*, 640/12; BOA, *MF. İMF*, 177/61.

تعمیر لسان عثمانی موسوی مکتبہ خزانہ عثمانیہ

۱۳۲۹ھ

ردیف	اسم	تاریخ	ملاحظات
۱	فوز والیہ انور	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۲	سیر سافر	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۳	ایمان بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۴	بانو بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۵	ایمان بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۶	بانو بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۷	ایمان بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۸	بانو بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۹	ایمان بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۱۰	بانو بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۱۱	ایمان بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۱۲	بانو بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۱۳	ایمان بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۱۴	بانو بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۱۵	ایمان بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۱۶	بانو بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۱۷	ایمان بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۱۸	بانو بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۱۹	ایمان بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۲۰	بانو بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۲۱	ایمان بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۲۲	بانو بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۲۳	ایمان بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۲۴	بانو بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۲۵	ایمان بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۲۶	بانو بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۲۷	ایمان بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۲۸	بانو بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۲۹	ایمان بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۳۰	بانو بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۳۱	ایمان بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۳۲	بانو بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۳۳	ایمان بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۳۴	بانو بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۳۵	ایمان بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۳۶	بانو بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۳۷	ایمان بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۳۸	بانو بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۳۹	ایمان بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۴۰	بانو بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۴۱	ایمان بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۴۲	بانو بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۴۳	ایمان بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۴۴	بانو بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۴۵	ایمان بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۴۶	بانو بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۴۷	ایمان بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۴۸	بانو بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۴۹	ایمان بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	
۵۰	بانو بیگم	۱۰ ۱۰ ۱۰	

بیت

۱۳۲۹ھ

بوسم سال ۱۳۲۹ موسوی مکتبہ خزانہ عثمانیہ بروجہ بلاد دیزرون معزز الامتاری باجزا اسود خراسه قمرالدین نوروزی قزاقی اقدیم اولو . ۱۳۲۹ھ

مکتبہ مکتبہ مکتبہ مکتبہ مکتبہ

Resim 4: Bursa Tamim-i Lisan-ı Osmanî Musevî Mektebi'ne Mahsus İmtihan Cetveli.¹¹⁵

¹¹⁵ BOA, MF. İBT, 438/38.

Sonuç

Osmanlı Devleti, 19. yüzyıldan önce eğitim faaliyetlerini yürütürken, topyekûn bir toplumsal faydadan ziyade, devlet içerisinde kullanabileceği kalifiye insan arayışını gözeterek hareket etmişti. Eğitimin, 19. yüzyıldan itibaren köklü reformlarla ıslah edilmesi düşüncesi, esas itibarıyla hem siyasi hem de toplumsal veçhesi olan bir konuydu. Siyasi kısmının ağırlık noktası zannımızca, toplumsal eğitimin küresel rekabette başat unsur olarak telakki edilmesiyle işin toplumsal veçhesini ise, eğitimin bireye fayda sağlayacağı düşüncesinin daha da kanıksanmaya başlamış olması oluşturmaktaydı. Her iki açıdan da parçadan bütüne bir düşünceyle aynı hedefe giden bir yol izlenmesi söz konusuydu.

Osmanlı Devleti'nde eğitimin, ağırları olan bir merkezden ve sistemli olarak idare edilmesi, büyük oranda Maarif Nezaretinin teşkiliyle başlamıştı. Eğitimde branşlaşmayı beraberinde getiren süreç de bu teşkille beraber gelişti. Türkçe öğretimi özelinde Osmanlı devlet okullarında bu dönemden evvel başlangıç seviyesinde, büyük oranda denetimsiz, niteliği tartışmaya açık ve müfredattan yoksun bir eğitim süreci yaşanırken, açılan öğretmen okulları sayesinde alana hâkim öğretmenlerin yetişmesiyle beraber ilgili süreç; daha nitelikli, formel, müfredat eksenli ve denetime açık bir evreye tahvil olmuş oldu.

Türkçe öğretimine, Osmanlı Devleti tarafından I. Meşrutiyetin ilanı ile beraber daha fazla önem verilmeye başlandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Zira metin içerisinde de yer yer vurgulandığı üzere Türkçe, devletin ilk anayasası Kanunuesasi ile birlikte resmî dil hâline gelmiş ve bu aşamadan sonra okullarda çeşitli dersler altında okutulması da zorunlu tutulmuştur. Bunun sebepleri arasında gösterilebilecek diğer önemli gelişmeler; misyonerlerin daha önce zaten var olan lakin Sultan II. Abdülhamid dönemiyle beraber artan faaliyetlerinin, devleti “önlem” almaya itmesi ve ferdi olarak kendisini doğru ifade edip yazan bir kitlenin eğitim hayatının başlangıcından itibaren yetiştirilmesi düşüncesi olsa gerektir. Bu gerekçelere istinat teşkil ettiği düşünülen Türkçe öğretiminde kazanılan ivme, her kademedeki eğitim veren Müslim ve gayrimüslim okullarda müşahade edilmeye başlanmıştır. İlgili dönemde yaygınlaşmaya başlayan okullarla beraber, incelenen arşiv vesikaları ve kaynakların bizlere vermiş olduğu en somut veriler arasında, ders materyali bağlamında Türkçe öğretiminde kullanılacak araç-gereç ve basılı eserlerin sayısının, bir önceki döneme nispetle artış göstermiş olmasıdır. Bu durumun, gözlemlendiği kadarıyla devlet tarafından teşvik edilmeye çalışılması da ilgili durumda yaşanan artışı açıklayabilecek dayanaklardan birini teşkil eder. Ancak bu hususta bize göre en önemli dayanak, klasik usullere göre yapılan önceki dönemlerdeki eğitimin, nitelikli yazılmış ve denetimden geçmiş eserlerle desteklendiği takdirde daha başarılı ve etki faktörü yüksek olma ihtimalinin fazlalaşacağı düşüncesidir.

Müslim ve gayrimüslim okullarda görev alacak öğretmenlerin belirlenmesi, onların niteliklerinin artırılması ve periyodik olarak denetime tabi tutulması, her alan gibi Türkçe öğretiminde bir seviyenin yakalanması için de gerekli görülmüştür. Öğretmen okullarında sınavlara tabi tutulan, atama sürecinde bilgi seviyesi ölçülen ve öğretim sürecinde denetlenen Türkçe ve yazı öğretmenlerinin başarılarının ölçülmesi, dil eğitiminde önemli bir mesafenin alınmasını sağlamıştır. Öğrenci bazında düşünüldüğünde de Osmanlı Maarif sistemi içerisinde bu bağlamda atılan en önemli adım hiç şüphesiz, okullarda düzenli olarak uygulanan bir sınav sisteminin tesis edilmesidir. İncelenen öğrenci sınav not cetvelleri ve onlara verilen notlardan yola çıkarak, bu sistemin Türkçe öğretimine katkı sağladığını söylemek yerinde olacaktır. Nitekim bu katkıyı tekmil edebilecek

Osmanlı Maarif Nezaretinin uygulamalarından birinin de öğrencilerin Türkçeyi gerçekten tam anlamıyla öğrenmesi gerektiği düşüncesini onlarda oluşturmak için, Türkçeye ait derslerden başarısız olduğu takdirde ders birleştirme usulüyle bir üst sınava geçilemeyecek bir sistemi uygulamaya çalışmasıdır.

Netice itibarıyla Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren eğitimde gerçekleştirdiği reformlarla Türkçe öğretiminde yeni bir safhaya geçmiştir. Öğretmenlerinin Türkçeyi dahi tam anlamıyla bilemediği bir dönemden reform sürecine ve bununla bağlantılı olarak eğitimde kurumsallaşmaya dönüşen sistem kurgusu; Türk dilinin grameri, yazımı, okuması gibi dilin temel bileşenlerinin öğretiminde merkezden taşraya yayılan bir seferberlik ortaya çıkarmıştır. Türkçe öğretiminde ilgili dönemde başlangıçta görülen öğretim pratiklerinin; bunların içerisinde sınav sistemi, öğretmen yetiştirme ve ders materyalleri temayüz etmektedir, öğretimde niteliği artırmaya dönük önem adımlarla daha da geliştiğinin gözlemlendiğini söylemek yerinde olacaktır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, *Babiali Evrak Odası Evrakı (BEO)*, 3162/237130; 3078/230816; 3162/237130; 4178/313349; 526/39425; 547/40973; 715/53583; 2434/182490; 261/19540; 296/22183; 1479/110871; 968/72583; 1501/112507; 1639/122856; 1660/124482; 1751/131251.

BOA, *Dâhiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT)*, 2527/73; 2365/76; 2416/38.

BOA, *Dâhiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH. MUI)*, 38-2/27.

BOA, *İrade Adliye ve Mezahib (İ. AZN)*, 39/35-2.

BOA, *İrade Dâhiliye (İ. DH)*, 1121/87654.

BOA, *İrade Hususi (İ. HUS)*, 29/97; 27/1.

BOA, *Maarif Nezareti İstanbul Maarif Müdüriyeti (MF. İMF)*, 10/77; 43/79; 23/42;

111/25; 126/9; 147/80; 164/89; 31/79; 168/46; 166/127; 171/58; 178/74; 91/26; 91/32; 93/86; 165/119.

BOA, *Maarif Nezareti Meclis-i Kebir-i Maarif (MF. MKB)*, 73/85; 77/36; 13/26; 76/15; 107/57; 73/85; 7/58; 55/119; 166/48; 156/40.

BOA, *Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF. MKT)*, 19/12; 21/95; 34/167; 42/69; 5/117; 61/38; 62/80; 62/140; 748/35; 524/17; 792/32; 986/15; 119/14; 118/61; 248/1; 122/116; 919/2; 1060/46; 921/41; 953/38; 593/29; 506/54;

BOA, *Maarif Nezareti Tedrisat-ı Aliye Dairesi (MF. ALY)*, 86/56; 39/40; 27/56; 84/62.

BOA, *Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi (MF. İBT)*, 23/103; 22/32; 535/53; 558/75; 309/40; 325/37; 457/35; 266/62; 81/27; 8/110; 118/115; 22/32; 22/69; 23/19; 23/103; 24/89; 107/57; 4/94; 70/14; 571/51; 552/29; 65/19; 22/32; 503/57; 307/72; 172/25; 554/18; 644/1; 591/72; 600/60; 600/61; 600/62-2; 600/65-2; 600/70-3; 601/37; 624/13; 624/98; 486/22;

537/35; 538/21; 538/29; 723/56-2; 1/43; 517/55; 370/28; 438/38; 441/10; 501/42; 640/12; 177/61.

BOA, *Meclis-i Vala (MVL)*, 855/86.

BOA, *Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)*, 83/2.

BOA, *Sadaret Bulgaristan (A.}MTZ. (04)*, 101/3.

BOA, *Yıldız Mabeyn Erkanı ve Saray Görevlileri Maruzatı (Y. PRK. SGE)*, 5/104.

Araştırma Eserler

Ağar, Mehmet Emin. “Türkçe Öğretiminin Tarihçesi.” *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 1/1 (2004): 1-10.

Akyıldız, Ali. *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Akyıldız, Ali. *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.

Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e)*. İstanbul: Kültür Koleji Yayınları, 1994.

Alan, Gülbadi. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.

Alkan, Mehmet Öznur. “Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme ve Eğitim.” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 6, 12 (2008): 9-84.

Altın, Hamza. “II. Abdülhamid ve Meşrutiyet Devirlerinde Öğretmen Yetiştirme Meselesi.” Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2009.

Altınova, Ayşegül. “Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri.” Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2010.

Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021.

Çakmak, Hasan Ali. *Bâbüâli'de Bir Ömür: Mehmed Esad Safvet Paşa*. İstanbul: Timaş Akademi Tarih, 2023.

Çetin, Atilla. “Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkındaki Raporu.” *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 10/11 (1982): 189-219.

Darülmualimin ve Darülmualimat Nizamnamesi. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1331.

Demir, Ahmet. “Tanzimat (1839-1876), I. Meşrutiyet (1876-1878) ve II. Abdülhamid (1878-1908) Dönemlerinde Türkçe Öğretiminin Tarihsel Gelişimi.” *Başlangıçtan Günümüze Türkçenin Eğitim-Öğretim Tarihi Araştırmaları*. Ed., Abdurrahman Güzel. Ankara: Akçağ Yayınları, 2017.

Eren Aydınlık, Badegül. “Osmanlıların Modern Döneminde Kızların Eğitimi: İnas Rüştüyeleri ve Eğitim Programları (1859-1908).” Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2018.

Ergin, Osman Nuri. *Türkiye Maarif Tarihi* c. 3. İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1941.

Fettahoğlu, Kübra. *Bir Tanzimat Bürokratu: Ahmed Cevdet Paşa*. İstanbul: Timaş Akademi Tarih, 2021.

- Fortna, Benjamin C. *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*. Çev., Mehmet Beşikçi. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Fortna, Benjamin C. *Mekteb-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*. Çev., Pelin Sıral. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Gündüz, Mustafa. *Osmanlı Eğitim Mirası: Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2013.
- Hatt-ı Hümayun ve Kanun-ı Esasi*, İstanbul: Matbaa-i Amire 1293.
- Hızlı, Mefail. "Osmanlılarda İlköğretimin Tarihi." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 6/12 (2008): 85-105.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* c. II. Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul: İrcica, 1998.
- Kanbolat, Erhan. "Hazırlanışı ve Uygulanması Açısından Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İlköğretim Programları (1913-1968)." Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2005.
- Karal Akgün, Seçil. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Mormon Misyonerler*. İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 2014.
- Karcı, Betül. "Gayrimüslim Mekteplerinde Osmanlı Türkçesi'nin Öğretimini Yaygınlaştırmak İçin Yapılan Bazı Çalışmalar." *ÇKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 50/Özel (2019): 19-44.
- Kırpık Cevdet. "II. Abdülhamid Döneminde Kayseri İptidai Mektepleri (1876-1908)." *Belleten* 87/308 (2023): 153-193.
- Kırpık, Cevdet. "Şehzade Eğitimi Çağdaştırma Teşebbüsleri." *Belleten* 71, 261 (2007): 575-612.
- Kırpık, Cevdet. *Osmanlı'da Şehzade Eğitimi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016.
- Kieser, Hans Lukas. *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Kocabaşoğlu, Uygur. *Anadolu'daki Amerika: Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*. Ankara: İmge Kitabevi, 2000.
- Koçer, Hasan Ali. *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi 1773-1923*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Kodaman, Bayram. *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Mahmud Cevad Bey. *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı: XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi*. Haz., Taceddin Kayaoğlu. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001.
- Mordtmann, Andreas David. *Osmanlı ve Yeni Osmanlılar: Bir Osmanlı'dan Siyasi, Sosyal ve Biyografik Manzaralar*, Çev., Gertraude Habermann-Songu. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2023.
- Mustafa Mesut Özekmekçi, "II. Mahmud Döneminde İstanbul'daki Sıbyan Mektepleri ve Öğrenci Sayıları." *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* LX (2022): 139-178.
- Mutlu, Şamil. *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*. İstanbul: Gökkuşbuğ Yayınları, 2015.
-

- Nazım Hikmet Polat, “Türkçe’nin Öğretimi ve Ahmet Cevdet Paşa,” *Türklük Bilimi Araştırmaları* 13 (2003): 447-454.
- Özkan, Nevzat. “Ahmet Cevdet Paşa’nın Türk Dili Hakkındaki Görüşleri ve Eserleri.” *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1, 20 (2006): 219-232.
- Özkan, Selim Hilmi. “Osmanlı Devleti’nde Yabancı Dil Eğitimi.” *Turkish Studies* 5, 3 (2010): 1783-1800.
- Polat Haydaroğlu, İlknur. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990.
- Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*. Matbaa-i Amire Darü’l-Hilafeti’l-Aliyye, 1316.
- Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*. Matbaa-i Amire Darü’l-Hilafeti’l-Aliyye, 1317.
- Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*. Matbaa-i Amire Darü’l-Hilafeti’l-Aliyye, 1318.
- Somel, Selçuk Akşin and Kenan, Seyfi. “Introduction: The Issue of Transformation within the Ottoman Empire”, *Dimensions of Transformation in the Ottoman Empire from the Late Medieval Age to Modernity: In Memory of Metin Kunt*, ed., Seyfi Kenan and Selçuk Akşin Somel. Leiden/Boston: Brill, 2021.
- Somel, Selçuk Akşin. *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*. İstanbul: İletişim Yayınları 2010.
- Şahbaz, Namık Kemal. “Tanzimat (1839-1876), I. Meşrutiyet (1876-1878) ve II. Abdülhamid (1878-1908) Dönemlerinde Türkçe Öğretiminin Tarihsel Gelişimi.” *Başlangıçtan Günümüze Türkçenin Eğitim-Öğretim Tarihi Araştırmaları*. Ed., Abdurrahman Güzel. Ankara: Akçağ Yayınları, 2017.
- Tirfil, Tuğçem. *Osmanlı Modernleşme Sürecinde Eğitim Yapısında Değişim ve Dönüşüm: Sultaniler*. İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2022.
- Tümer Erdem, Yasemin. “Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey’in II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Politikalarına Katkısı.” *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 32 (2015): 23-63.
- Tümer Erdem, Yasemin. “Osmanlı Eğitim Sisteminde Teftiş.” *OTAM* 26 (2009): 55-92.
- Tümer Erdem, Yasemin. *II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Kızların Eğitimi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Ünal, Uğur. *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.
- Ünal, Uğur. *Meclis-i Kebir-i Maarif 1869-1922*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008.
- Yazıcı, Nesimi. “Osmanlı Son Döneminde Libya’da Türk Dilinin Öğretimi Üzerine Bazı Gözlemler.” *Bellekten* 59, 224 (1995): 121-132.